

XIII. NEMZETKÖZI ÉS XX. ORSZÁGOS
GRASTYÁN KONFERENCIA ELŐADÁSAI

XIII. NEMZETKÖZI
ÉS XX. ORSZÁGOS
GRASTYÁN KONFERENCIA
ELŐADÁSAI

Szerkesztette:

HAMERLI PETRA

VARGA TÍMEA

RAB VIRÁG

PTE Grastyán Endre Szakkollégium

Pécs, 2020

A kötet megjelenésére az NTP- SZKOLL-19-0027 „A kutatás lényege az együttgondolkodás” című projektprogram keretében kerül sor.



PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
UNIVERSITY OF PÉCS

ISSN 1587-6721

print ISBN 978-963-429-611-9

pdf ISBN 978-963-429-612-6

© A Szerzők

© A szerkesztők

© PTE Grastyán Endre Szakkollégium



Tartalom

BACSA ILDIKÓ ESZTER	
Nőképek a magyar filmhíradókban (1945–1949)	7
HAMERLI PETRA	
<i>A Marcia su Roma</i> Dino Grandi naplójában	24
CSILLA HANKÓ – MELINDA POHÁRNOK, PHD	
Interaction of Visually Impaired Parents with their Sighted Children. Review	40
HEGEDÜS MÁRK	
Az általánosított bizalom kérdőíves felmérése. Morális-emocionális igazoláselvek alapján	57
LUKA DÁNIEL	
Földösszevonások Magyarországon 1945–1967, a földhasználat kényszermodernizációja	74
DR. OLLMANN TAMÁS	
A ventrális pallidum szerepe a táplálkozás érzelmi és motivációs hátterének szabályozásában	106
PINTÉR TAMÁS	
Diadal vagy kudarc? II. József török háborújának értékelése a magyar és nemzetközi szakirodalom tükrében	115
SZEGEDI PÉTER	
Mozgalom és párt között. Alternatív mozgalmi pártok 2008 után	134
VARGA TÍMEA	
Egyenes vonalak a homokban. Az iraki mandátum önkéntesen meghúzott határai	154



BACSA ILDIKÓ ESZTER

Nőképek a magyar filmhíradókban (1945–1949)

I. Bevezetés

A történelem és a film kapcsolata csupán egy évszázados múltra tekint vissza. A történettudomány a 20. század során többször kétségbe vonta a film forrásként való használhatóságát, Lénárt András történész szerint pedig még manapság is akadnak olyanok, akik vitathatónak gondolják azt.¹ Nem szabad elfelejteni azt a tényt sem, hogy szinte bármilyen forrást is használ egy történész, az csupán egy szubjektív szempontból közelíti meg a múltat,² ennél fogva a vizuális ábrázolások is alkalmasnak bizonyulhatnak arra, hogy forrásként kezeljék azokat.³ Pusztán annak megfelelő kritikai használatától és az adott korszak ismeretétől függ az elemzés hatékonysága.

Tanulmányomban a 20. századi magyar történelem eddig kevésbé vizsgált, speciális forrását, az 1945–1949 közötti filmhíradókat vizsgálom.⁴

¹ Lénárt András több kutató szemléletét ütközteti tanulmányában. LÉNÁRT 2010, 160–162, 167–170.

² Kivételt képezhetnek a címerek, pecsétek vagy oklevelek, amelyek objektívabb források.

³ Nemeskürty István filmtörténész 1985-ben megírt cikkében is azzal érvel, hogy a film releváns forrásnak bizonyulhat a történészek számára. Ezt a problémakört járja körül Lénárt András is egyik cikkében, illetve könyvének elején. Sárközy Réka szintén kifejtette ezt kötetének egyik fejezetében. NEMESKÜRTY 1985, 3–16.; LÉNÁRT 2018, 23–33.; LÉNÁRT 2010, 159–171.; SÁRKÖZY 2011, 44–51.

⁴ Bár a teljes, átfogó magyar filmhíradótörténetet egyelőre még nem írták meg, ugyanakkor érdemes megemlíteni néhány, a kutatás szempontjából releváns, a ma-

Központi kérdésem a nők vizuális reprezentációja, a nőideál megjelenése és annak (esetleges) formálódása ebben a médiumban, így a kutatás során a megjelölt korszak vizsgálata mellett összehasonlító módszert alkalmazok. A már a századforduló előtt jelentkező női mozgalmak erősödése, de főként a két világháború hatására változások következtek be a nemek közötti viszonyokban politikai-, gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt. Bár e változás egyes részleteivel már kielégítően foglalkozott a szakirodalom,⁵ az általam választott megközelítéshez hasonlóra az 1945–1949 közötti időszak kapcsán még nem volt példa.

A női szerep, a nőideál változása a Horthy-kori Magyar Világhíradókban már felfedezhető volt.⁶ A második világháború után azonban lényegesen más nőideál került előtérbe a Magyar Kommunista Párt szemlélete által, ami a szovjet nőpolitika adaptálása volt. A nő szerepe a politikai szerepvállalást, a munkavégzést, a családban betöltött szerepet foglalta magába a kutatás során vizsgált korszakban.⁷ Ennek tükrében jelen írás azt vizsgálja, hogy az MKP ideológiája által alkotott nőkép hogyan jelent meg a filmhíradókban. A tanulmány célja, hogy egyes filmhíradók hírein keresztül közelítse meg az MKP nőideáljának reprezentációját, feltárja, hogy a készítők milyen eszközöket alkalmaztak, milyen szimbólumok jelentek meg, a hírekkel mit akartak elérni és hogy változtak a nőképek 1945 és 1949 között a Horthy-korszak nőképéhez és filmhíradóihoz képest.

gyar filmtörténettel és a magyar filmhíradótörténettel foglalkozó munkát: NEMESKÜRTY 1965; NEMESKÜRTY 1983; LAJTA 1942; LAJTA 1946; HOMORÓDY 1965; BARKÓCZI 2017; FEKETE 2016; HALÁSZ 2013; KOVÁCS 1992.

⁵ Például PALASIK–SIPOS 2005; PAPP 2017; HORVÁTH 2008; FÁBRI–VÁRKONYI 2007; GYÁNI 1987–1988; KÉRI 2018; SCHADT 2002.

⁶ A Horthy-érában megfigyelhető változásokkal Barkóczi Janka könyvének ehhez kapcsolódó fejezete foglalkozik. Ebben a részben a szerző bemutatja, miként alakult át az 1930-as évek elejéhez képest az 1940-es évekre a nőideál a divat vagy a sport terén. BARKÓCZI 2017, 71–77.

⁷ GYARMATI 2004.

Az összehasonlítás során a megjelölt korszak filmhíradóit a Horthy-korszakban készültekkel vetem össze. Ehhez Barkóczi Janka 2017-ben megjelent könyve adott alapot, legfőképp a női szerepek változásainak kutatása tekintetében.⁸

Az összehasonlításhoz egy adatbázist állítottam össze az 1945 és 1949 közötti filmhíradókból.⁹ Az alapadatokon (a híradó száma, megjelenésének hónapja, az egyes hírek címe és szövege) túl külön kerestem azokat a híreket, amelyekben olyan nők láthatók, akiknek megjelenéséből bizonyos nőideálokra lehet következtetni.¹⁰ A típusmeghatározás során előfordult, hogy egy hírben több nőideál is látható volt, így számuk nagyobb, mint azoknak a híreknek a száma, amikben nők jelentek meg: 169 hírben 176 alkalommal jelentek meg a nőideálok (az egyes típusokról lásd alább). A nőtípusok mellett az egyes hírek háttérzenéit is rögzítettem.

A mélyrehatóbb összehasonlítás érdekében egyaránt elemeztem a hírek képi, hang- és szövegbeli elemeit. Az elhangzó kommentárszövegek mellett a háttérzene is lényeges része volt a blokkoknak, céljuk az volt, hogy még több érzelmet váltsanak ki a nézőkben. Érdekes azt is megfigyelni, hogy eseményeken elhangzott beszédek esetében melyeknek „tartották meg” az eredeti hangfelvételeit, azaz vették fel a beszédek teljes vagy részleges részeit stúdióban, hiszen ez is sokat elárulhat az adott hír értékéről, fontosságáról. A hírekben bemutatott nőideálok elemzésekor bemutatom a korszakban élt női társadalom helyzetét politikai, gazdasági és társadalmi szempontból, ezáltal bemutattva az eltéréseket az állam hivatalos ideológiája és annak propagandája, valamint a történészek által rekonstruált valóság között.

⁸ BARKÓCZI 2017.

⁹ A filmhíradók megtalálhatók a *Filmhíradók Online* weboldalon. <https://filmhiradok-online.hu/> (Letöltés ideje: 2020. 09. 20.) Az oldalon lehetőség van témák, nevek, helyek szerinti keresésre is, a főoldalon kronológiai sorrendben van lehetőség böngészni a híradók között.

¹⁰ A Barkóczi Janka által meghatározott típusokat a dolgozat későbbi részében bemutatom.

II. A filmhíradókban megjelent nőideálok és azok változásai

A világháború következtében a nők szerepvállalása a társadalomban jelentősen megváltozott. A Horthy-korszak filmhíradóin keresztül kirajzolódik az akkori ideális nő képe és annak az évek során végbemenő változása. Barkóczi munkájában nyolc alapvető nőtípust határoz meg, amelyek a filmhíradókban – néhány esetben megtört folytonossággal – megjelennek. Ezek a divatos nő, a sportoló nő, a művésznő, a dolgozó nő, a jótékony nő, a közéleti nő, a családanya/háziasszony és a szórakozó nő.¹¹ A kutatás még jelenleg is tart, ennél fogva még nem került sor az összes nőideál elemzésére, így a továbbiakban az eddig vizsgáltakat ismertetem, amelyek a következők: a divatos nő, a sportoló nő, a dolgozó nő és a családanya/háziasszony.

A Horthy-korszak filmhíradóiban a női témájú hírek negyede a *divatos nővel* kapcsolatos, ami mutatja, akkoriban viszonylag gyakori hírtípusnak számított. A kezdeti nyugati hatások és a modern, néhol egészen merész divat az 1930-as évek végére fokozatosan kiszorultak, helyüket átvették a hagyományos, magyar minták, stílusok, amelyek a nemzeti érzelmek kifejezőeszközévé és nevelési eszközzé váltak.¹²

1945-ben és az azt követő évben a magyar filmhíradók nem közöltek divattal kapcsolatos híreket – valószínűleg azért, mert nem is voltak divatbemutatók. Ezt a tendenciát törik meg 1947 év elején, amikor a nézők bécsi divatrevüről láthattak felvételt.¹³ A bemutatott ruhadarabok az 1940-es évek nyugati divatjának feleltek meg. Ez év tavaszán a Budapesten tartott divatbemutatóról is készült hír, amiben az akkoriban népszerű szalonok kollekcióit mutatták be viszonylag szűk körű közönségnek.¹⁴ A modelle-

¹¹ BARKÓCZI 2017, 71–73.

¹² BARKÓCZI 2017, 73.

¹³ MAFIRT 50/4. (1947. január)

¹⁴ A korszak öltözködési szokásai és a női divat kapcsán fontos megemlíteni Simonovics Ildikó művészettörténész munkásságát: SIMONOVICS-VALUCH 2009; SIMONOVICS 2019.

ken látható ruhák – hasonlóan a bécsi felvételeken látottakhoz – tükrözték a korszak női divattrendjét. A hír viszont amellett, hogy az akkori női divattrendet mutatja meg, a narrátor által hangsúlyozza, hogy a megcélzott hazai vásárlói réteg szűk, ugyanakkor a női társadalom nagy részének is lehet igénye divatos, mégis elérhető áron kínált ruhadarabokra.¹⁵ Az átlagjövedelmet tekintve ugyanis a nők többsége alulmaradt a férfiakhoz képest. Bár 1945 után az állam törekedett arra, hogy a nők ne csak „feminin” munkakörökbe töltsenek be,¹⁶ a nemek közötti jövedelemkülönbség (nem szólva a presztízskülönbségről) ez után is jellemző maradt.¹⁷

A vizsgált korszakban határozott változásokon mentek keresztül a női divattrendek. A divatbemutatók régi, exkluzív célközönsége helyett fokozatosan a társadalom minden rétegét, vagyis a „dolgozókat” célozták meg: 1947-ben még szalonban tartottak divatbemutatót, 1948 őszén már szabadtéri helyszínen.¹⁸ A trendek bemutatásán túl pedig a hírek tükrözik az állam nőpolitikáját is. A kommentárszövegek is arra koncentráltak, hogy most már a dolgozók a legfontosabbak. A „dolgozó” kifejezés alkalmazása tudatos módszer volt a korszakban, amivel az állam célja az volt, hogy nyomatékosítsa a lakosság körében az adaptált szovjet mintát, miszerint megszűnt a régi, politikai és állampolgári jogi értelemben vett nemek közötti egyenlőtlenség, aminek eredménye az új típusú ember, a dolgozó lett.¹⁹ Mindeközben a hírek megőrizték azt a könnyed, nőies zenei stílust, ami a Horthy-kori divathírekben is jellemző volt. Bár a divatos nővel kapcsolatos hírek elszórta jelentek meg 1945 és 1949 között, ugyanakkor megállapít-

¹⁵ MAFIRT 62/6. (1947. április)

¹⁶ Például egészségügyben, oktatásban, esetleg a ruházati iparban. Erről lásd KONCZ 1983.

¹⁷ HÁMORI 2003, 38–39.; SCHADT 2005, 61–62, 68.

¹⁸ UMF 27/6. (1948. szeptember)

¹⁹ Az 1945-től megalkotott jogszabályok miatt a nők politikai és állampolgári tekintetben rövid idő alatt váltak egyenlőkké a férfiakkal, a hétköznapiakban viszont az egyenlőtlenségek nem szűntek meg. Erről bővebben lásd SCHADT 2005, 62–66, 68–69.

hatjuk, hogy a képi és szövegbeli eszközökkel igyekeztek hatást gyakorolni a (női) nézőkre, hogy az előző korszak divatos női már nem mérvadók, a nő hordhat divatos darabokat, ám a divattrendek helyett a praktikusság fontosabb.

A *sportoló nők* az 1930-as évek elején még ritkán fordultak elő a filmhíradókban, azonban a kezdeti különlegesség után már az egészséges életmód példajaként és „erős, életképes magyar magzatok kihordására képes családanya”²⁰ modelljeként jelentek meg. Ez a kép 1944-re annyiban változott, hogy már a „dolgozó” kifejezés is része lett az ideálkép leírásának.²¹ A sportoló nő típusa 1945 és 1949 között 24 alkalommal jelenik meg a filmhíradókban. Az éves híradók számait tekintve ezek a hírek arányosan vannak jelen, évente átlagosan 4–5 hír esetében láthatók női sportolók. A világháború előtti, sportoló nőről alkotott ideálképleírás az ötvenes évek elejéig nem igazán változott, és a hírekben ugyanúgy, mint a Horthy-korban is, az atlétika, a torna és a műkorcsolya sportágaiban tűntek fel a nők. Példa erre a legelső, 1945 októberében megjelent hír, amelyben osztrák–magyar női atlétikai mérkőzésről tudósítanak.²² A kommentárszöveg rövid, tömör és tárgyilagos, míg a háttérzene könnyed, vidám zene. Ehhez a hírhez többnyire hasonló a későbbiekben többször is előfordult.²³

A fent említett „nőies” sportágak mellett jellemző volt, hogy más, a korszakban népszerű sportok – mint például a tenisz, az asztali tenisz, a vitorlázó repülés, az úszás, a kerékpározás, a motorozás vagy a kézilabda – körében is megjelentek nők.²⁴ Sőt, akadt egy extrém, kifejezetten férfi

²⁰ BARKÓCZI 2017, 74.

²¹ Uo.

²² Heti Hírek 9/6. (1945. október)

²³ MAFIRT 22/4. (1946. március); MAFIRT 54/5. (1947. február); MAFIRT 56/6. (1947. február); UMF 53/6. (1949. március); MFH 24/5. (1949. június)

²⁴ MAFIRT 35/3. (1946. szeptember); MAFIRT 42/5. (1946. november); MAFIRT 109/5. (1948. február); UMF 2/7. (1948. március); UMF 53/6. (1949. március); UMF 13/7. (1948. június); UMF 27/8. (1948. szeptember); UMF 47/7. (1949. február); MFH 42/5. (1949. október)

sportág női változatáról, pankrációs versenyről tudósító hír is.²⁵ Egyetlen esetben közvetítettek erről felvételeket, a hír alatt elhangzó szöveg pedig folyamatosan hangoztatta, mennyire nem nőkhöz illő ez a sportág.²⁶

A vizsgált időszak végére azonban módosult a politikai vezetés sportról való vélekedése. A Rákosi-korszak ezzel kapcsolatos híreiben a sportoló és a sportoló nő a politikai nevelés egyik eszköze lett: fizikai erőnlét fenntartása a munkabírás, a „harcra” való felkészülés érdekében volt fontos.²⁷ Ez a hozzáállás az ideológia része volt, ténylegesen 1949-ben jelent meg a „Munkára, harcra kész” (MHK) mozgalom megindulásával. Ahogy a mozgalom neve is mutatja, a sport már nemcsak az egészség és a játék öröme miatt volt jelentős. Marosán György beszéde az MHK céljairól, a helyszínen felállított hatalmas Sztálin-, Lenin- és Rákosi-portrék mind azt hangsúlyozták, kinek volt köszönhető ez a mozgalom. A tagokról készült közeli felvételek mind elszánt, erős és elkötelezett arcokat mutattak, egyáltalán nem azt a sportolói megjelenést sugallták, mint ami korábban jellemző volt.²⁸ Összességében viszont 1945 és 1949 között a sportoló nő képe nem tért el a Horthy-korszakban látható ideálhoz képest, csak a vizsgált korszak végén tűnt fel az újfajta gondolkodásmód a sporttal kapcsolatban.

Az egyik legfontosabb nőképek a *dolgozó nő* számított a korszakban,²⁹ ezt az ideál filmhíradókban való megjelenésének száma is tükrözi. A dolgozó nő a békeidőben egyszer jelent meg a filmhíradókban, ennél fogva ez is – hasonlóan a sportoló nő ideáljához – kuriózumnak számított. A világháború kirobbanása után a besorozott férfiak miatt a

²⁵ MAFIRT 72/7. (1947. június)

²⁶ MAFIRT 65/7. (1947. április); MAFIRT 69/7. (1947. május); MAFIRT 107/6. (1948. február)

²⁷ GYARMATI 2004, 55–56.

²⁸ MFH 16/6. (1949. április)

²⁹ Pukánszky Béla írja, hogy a Művelődési és Közoktatási Minisztériumban a hagyományos „háromosztatú” nőideál (anya-feleség-háziasszony) volt az alapvető gondolkodás a nők kapcsán. PUKÁNSZKY 2007, 557–558.

nők váltak az új munkaerővé, a filmhíradókban pedig nemzeti érdekként jelent meg a nők munkába állása, akik nem egyénileg építették karrierjüket, hanem nőszervezetek tagjaiként. A nők nem személyes ambíciókat kívántak megvalósítani, hanem a körülmények kényszerítették munkavállalásra őket. A női foglalkoztatottság a háború után is folytatódott, az állam pedig kifejezetten erőltette azon munkák nőkkel történő elvégeztetését, amelyeket egyrészt biológiai okokból, másrészt a társadalomban élő tradicionális női szerepek miatt nem voltak képesek elvégezni. A kommunista párt elsődleges célja a mezőgazdaság és az ipar erőltetett extenzív fejlesztése volt – az elképzelés ezzel kapcsolatban az volt, hogy a férfiak a városba költöznek az ipari munka miatt, így vidéken a mezőgazdasági termelést a nőknek kell végezniük.³⁰

A dolgozó nő fokozatosan változott és alakult át az adaptált szovjet ideológia képévé a filmhíradókban. A nők megjelentek korábban férfias foglalkozásnak tekintett munkakörökben, mint például az állami rendőrség tagjaiként,³¹ vagy a Beszkárt villamosvezetőiként.³² Ezeken kívül feminin szakmákban, például ápolónőként is megtalálhatóak voltak a nők.³³ Ezek a hírek népszerűsítő szándékkal készültek: egyrészt a képzést propagálták, másrészt a nők elhelyezkedési lehetőségeit. A korszak vége felé egyre hangsúlyosabbak lettek a korábbi korszakkal való összehasonlítások. A viszonyítás során arra fókuszáltak a szövegek, hogy mennyivel jobb lett a paraszti származású diáklányok helyzete az oktatás szempontjából, mint a világháború előtt volt.

A dolgozó nő ideálja a propagandában egy szabad, anyagilag is független, felvilágosult nő volt. Természetesen a filmhíradókban is előfordultak olyan hírek, amelyek ilyen szempontok alapján ábrázolták a dolgozó nőket. Példa lehet erre egy 1948-as hír, amiben a Magyar Pa-

³⁰ BARKÓCZI 2017, 74–75.; SCHADT 2005, 61–62.; PUKÁNSZKY 2007, 559.

³¹ MAFIRT 11/1. (1945. október); UMFI 53/3. (1949. március)

³² MAFIRT 33/2. (1946. augusztus)

³³ MAFIRT 52/2. (1947. január); UMFI 51/3. (1949. március); MFH 47/3. (1949. november)

mutipar Rt.-nál dolgozó nők munkaversenyen vettek részt, a narrátor pedig egy ott dolgozó Kossuth-díjas nőt emelt ki, aki példaként szolgál a többi munkásnőnek.³⁴ Ilyen formában a megnevezett hölgy nem csak a pamutiparban lévő nőknek jelentett mintát, hanem az összes dolgozó nő elé követendő példaként állították őt – ezt kívánta nyomatékosítani a harcias hangvételű háttérzene is.³⁵

Ez az ideál 1945 és 1949 között jelentős változáson ment keresztül a Horthy-kori ideálhoz képest. A világháború utáni Magyarország politikai rendszere kulcsfontosságúnak tartotta ezt a nőtípust, az évek során egyre gyakrabban jelent meg propagandisztikus szándékkal a filmhíradókban is. A dolgozó nőn belül külön csoportként lehet megemlíteni a traktoros lányokatt,³⁶ tekintve, hogy 1949-től kampányt indítottak azért, hogy a gépállomásokon több nő dolgozzon.³⁷ A legtöbb, dolgozó nőket bemutató hírben a nőket nem hangsúlyozták,³⁸ ugyanakkor azokban a hírekben, amelyekben kifejezetten népszerűsítő szándékkal jelentek meg, a bemutatott és megszemélyesített nők képileg és szóban egyaránt mind azt próbálták érzékeltetni a nézőkkel, hogy számukra is elérhetők ugyanazok a lehetőségek, valamint, hogy egy dolgozó nő mintapéldáját mutassák a társadalomnak.³⁹

A *családanya-háziasszony* esetében is a második világháború eredményezett változást, ami összefügg a dolgozó nő fokozatos megjelenésével. A világháború előtti filmhíradókban ritkán jelent meg, mert a híradók alapján a női princípium eredeti kiteljesedési formájának számított, ezért megjelenése példamutatásként fordult elő, ilyenek voltak

³⁴ UMFI 6/4. (1948. április)

³⁵ FARKAS 2003, 76.

³⁶ BARKÓCZI 2017, 71–77.; UMFI 32/3. (1948. október)

³⁷ FARKAS 2003, 65–86.; PUKÁNSZKY 2007, 560.

³⁸ MAFIRT 32/1. (1946. augusztus); UMFI 5/3. (1948. április); UMFI 5/4. (1948. április); UMFI 34/6. (1948. november); UMFI 47/6. (1949. február); MFH 22/2. (1949. május); MFH 52/1. (1949. december)

³⁹ Az iparban dolgozó nők száma 1946-tól folyamatosan nőtt az 1950-es évek elejéig, erről részletesebben lásd: PALASIK 2005, 78–100.

például elektromos tűzhelyek helyes használatát bemutató előadások, vagy háziasszonyversenyekről készült felvételek. A háború viszont jelentősen változtatott a nemi szerepek értelmezésén, a hadba lépés miatt a hagyományos családok (jobb esetben) ideiglenesen felbomlottak. A nők új kihívások elé néztek, mivel a családfői szerep betöltése is rájuk hárult. Ugyanakkor a filmhíradók a hagyományos családszerkezet alapjainak fenntartására is buzdítani próbálták a családanyákat.⁴⁰

A világháború után családanya-háziasszony-hírek elvétve találhatók meg, amik pedig feltűnnek, azok már az ideológia családanyaképét mutatják. Ritkaságukat mutatja, hogy a vizsgált korszakban a családanya-háziasszony típust bemutató hírek összes száma nyolc, évenként egy-két alkalommal jelentek csak meg. Ennek ellenére a pártvezetés egyik legfontosabb nőtípusa a családanya/háziasszony volt.

A családanya esetében 1945 és 1949 között két típusról lehet beszélni: az egyik a családanya és a dolgozó nő együttesen, a másik a hagyományos családanya. Az első típust bemutató hírekben akadt olyan tudósítás, amelyben gyárak által üzemeltetett napköziotthonokról tudósítottak, mivel a nők a család mellett a munka területén is fontosak. A politikai vezetés számára fontos volt, hogy az embereket minden téren irányíthassák, „közösségekbe” szervezzék, így annak érdekében, hogy a nők se essenek ki ebből a „közösségből” és dolgozzanak, a gyerekek felügyeletét meg kellett oldani.⁴¹ A gyárak sorra nyitottak napköziotthonokat, az ezekről készült hírek pedig azt mutatják, hogy milyen szinten törődik az állam a dolgozóival.⁴² A hagyományos családanya modell az új otthonok átadásairól szóló filmhíradókban látható. Ezek az új családi lakásokat, házakat bemutató híradók 1945 után kezdetben a hároméves terv keretei közt jelentek meg,⁴³ ugyanakkor már a Horthy-korszakban

⁴⁰ BARKÓCZI 2017, 75–76.

⁴¹ GYARMATI 2004, 43, 60–61.

⁴² MAFIRT 42/4. (1946. november)

⁴³ UMF1 2/5. (1948. március); UMF1 34/7. (1948. november)

is előfordultak.⁴⁴ 1949-től ugyanazt az eszközt alkalmazták a készítők, amit a dolgozó nő ideáljának esetében is – a hírekben megjelent egy „főszereplő”, akin keresztül a néző átélhette azt az élményt, amit a felvételeken látható nő is. A hatást és a Horthy-korszak politikájára való reflektálást fokozták a felvételekkel, a háttérzenével, és az elhangzott szöveggel. A hír első fele a régi, lepusztult „otthont” mutatta, a drámai zenével erősítve azt az ellenséges érzést, amit a kommentárszöveg is ki akart váltani a nézőből, miszerint a Horthy-kor „népelyomó” politikát folytatott. Az új lakások átadása már egy vidám zenével tarkított része a hírnek, ahol boldog arccal vette át a hír főszereplője is a kulcsokat.⁴⁵

III. Összegzés

A 20. század első felében a nők helyzete társadalmi, politikai, gazdasági és nem utolsósorban ideológiai szempontból is jelentősen megváltozott. A kommunista vezetés rendelkezései és hivatalos álláspontja azonban sok szempontból nem tükrözte a nemek közötti egyenlőtlenségeket. Ennek ellenére a propagandagépezet folyamatosan működött, valósként beállítva az adaptált szovjet ideológiát.

Áttekintve az 1945 és 1949 között készült híradókat, az ideológia megjelenítése több tekintetben is felfedezhető a hírekben. A vizuális szint mellett az elhangzó kommentárszövegek is olyan nőtípusokat mutattak, amilyen az MKP nőpolitikai ideálja volt. Azáltal, hogy az összes tömegkommunikációs eszközt és a sajtót a saját irányításuk alá vonták, egyúttal ellehetetlenítették bármilyen más, szabadpiaci rendszer működését az országban.⁴⁶

⁴⁴ MVH 959/5. (1942. július); MVH 967/2. (1942. szeptember)

⁴⁵ MFH 30/3. (1949. július)

⁴⁶ TAKÁCS 2013, 70–73.

A Horthy-korszakhoz képest az egyes nőtípusok egyértelműen jelentős változáson mentek keresztül és az adaptált szovjet ideológia nő-ideálja, a dolgozó nő, vagy az ahhoz formált nőtípusok, mint a sportoló nő, a családanya vagy a divatos nő fokozatosan jelentek meg a filmhíradókban, hangsúlyosan 1948-tól kezdve. Az egyes típusok részletes bemutatásakor pedig feltűnik, hogyan prezentálta fokozatosan a kommunista párt az ország lakosai számára az új, társadalommal kapcsolatos ideológiai elképzeléseit. Mindegyik ideál fokozatosan „elvesztette” a kezdeti sajátosságait, a vizsgált korszak végére pedig mind egy irányba, a pártvezetés és annak hivatalos ideológiája által a „feltörekvő dolgozó nő” irányába mutattak. Ez a folyamat megfigyelhető egyrészt az egyes hírek alap struktúrájában, a felvételekben, másrészt a választott háttérzenékben és a narrációkban. Mint minden propagandaeszköznél, így a filmhíradók esetében is fontos volt, hogy minél inkább hassanak a nézőkre, ezek a módszerek pedig alkalmasnak bizonyultak arra, hogy a hivatalos ideológiai álláspontot valóságként közvetítsék a társadalom felé. Érdekes még megfigyelni, hogy az évek előrehaladtával hogyan alkalmazták egyre gyakrabban és tudatosabban a megszemélyesítés eszközét is.

IV. Bibliográfia

Hivatkozott filmhírek

- MVH 959/5. 1942. július: *Családi házak.*
- MVH 967/2. 1942. szeptember: *Az Országos Nép-és Családvédelmi Alap új lakóházai Debrecenben.*
- Heti Hírek 9/6. 1945. október: *Magyarország–Ausztia nő válogatott atlétikai verseny.*
- MAFIRT 11/1. 1945. október: *Az Államrendőrség női szakaszának kiképzése.*
- MAFIRT 22/4. 1946. március: *Vasas Sport Club Kabók-émlékversenye.*
- MAFIRT 32/1. 1946. augusztus: *„Termelj többet!” akció a hazai textilgyárakban.*
- MAFIRT 33/2. 1946. augusztus: *A Beszkárt villamosvezetői tanfolyamot indított nők részére.*
- MAFIRT 35/3. 1946. szeptember: *Magyar teniszbajnokság.*
- MAFIRT 42/4. 1946. november: *A Kőbányai Serfőző és Szent István Táp-szerművek napköziotthona.*
- MAFIRT 42/5. 1946. november: *Vitorlázó repülők a Sportrepülés Napján.*
- MAFIRT 50/4. 1947. január: *Bécsi divatrevü.*
- MAFIRT 52/2. 1947. január: *Ápolónőképző tanfolyam.*
- MAFIRT 54/5. 1947. február: *Magyar–osztrák műkorcsolyázó bajnokság a fővárosi műjégpályán.*
- MAFIRT 56/6. 1947. február: *Tornászok gyakorolnak a Postás Sportegylet tornacsarnokában.*
- MAFIRT 62/6. 1947. április: *Divatbemutató Budapesten.*
- MAFIRT 65/7. 1947. április: *Fogadás az asztalitenisz hazai világbajnokainak tiszteletére.*

- MAFIRT 69/7. 1947. május: *A mátyásföldi sportklub klubházának avatóünnepsége.*
- MAFIRT 72/7. 1947. június: *Női pankrációs birkózóverseny a Nemzeti Sportcsarnokban.*
- MAFIRT 107/6. 1948. február: *Olimpiai évet rendez a Balatoni Egyesületek Szövetsége.*
- MAFIRT 109/5. 1948. február: *Műkorcsolya Európa-bajnokság Prágában.*
- UMFI 2/5. 1948. március: *A 3 éves terv legújabb eredményei.*
- UMFI 2/7. 1948. március: *Magyar asztalitenisz-bajnokság.*
- UMFI 5/3. 1948. április: *Görög gyermekek Budapesten.*
- UMFI 5/4. 1948. április: *Közlekedési ifjak udvariassági versenye.*
- UMFI 6/4. 1948. április: *4. Munkaverseny a pamutiparban.*
- UMFI 13/7. 1948. június: *Nemzetközi atlétikai verseny az Üllői úton.*
- UMFI 27/6. 1948. szeptember: *Divatbemutató az állami áruházak rendezésében.*
- UMFI 27/8. 1948. szeptember: *Kerékpárverseny [tehetségkutatás].*
- UMFI 32/3. 1948. október: *Traktoros lányok.*
- UMFI 34/6. 1948. november: *Szabad a térsza [jegy nélküli térszaárúsítás].*
- UMFI 34/7. 1948. november: *Új lakóházak a dolgozóknak.*
- UMFI 47/6. 1949. február: *Az abonyi gépállomás élete.*
- UMFI 47/7. 1949. február: *Motoros terepverseny.*
- UMFI 51/3. 1949. március: *Önkéntes ápolónőképző tanfolyam.*
- UMFI 53/3. 1949. március: *Rendőrtiszt-avatás.*
- UMFI 53/6. 1949. március: *Műkorcsolyázó világbajnokság Párizsban.*
- MFH 16/6. 1949. április: *A „Munkára, harcra kész” sportmozgalom megjelenése.*
- MFH 22/2. 1949. május: *Sörösüveggyártó és -töltő automata Salgótarjánban.*
- MFH 24/5. 1949. június: *Nemzetközi atlétikai verseny a csepeli MTK pályán.*

- MFH 30/3. 1949. július: *Új családi házak átadása budatétényi barlanglakások lakóinak.*
- MFH 42/5. 1949. október: *Magyarország-Csehszlovákia 4:1 a női kézilabda VB-n.*
- MFH 47/3. 1949. november: *A Magyar Vöröskereszt ápolónőképző tanfolyama.*
- MFH 52/1. 1949. december: *Karácsonyi árubőség és csökkenő árak az üzletekben.*

Felhasznált irodalom

- BARKÓCZI 2017 = Barkóczi Janka: *Ezerszemű filmhíradó. Vizuális propaganda Magyarországon 1930–1944.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2017.
- FARKAS 2003 = Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. *Korall*, 2003/13. 65–86.
- FÁBRI–VÁRKONYI 2007 = Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): *Nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Argumentum, Budapest, 2007.
- FEKETE 2016 = Fekete Bálint: A Horthy-kori filmhíradók kutatása és használata az oktatásban. In: Péterfi Gábor – Fekete Bálint (szerk.): *Történelemtanításról a XXI. század elején.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016. 117–136.
- GYARMATI 2004 = Gyarmati Gyöngyi: Nők, játékfilmek, hatalom. In: Gyarmati Gyöngyi – Schadt Mária – Vonyó József (szerk.): *Az 1950-es évek Magyarországának játékfilmeken.* Asóka Bt., Pécs, 2004. 41–67.
- GYÁNI 1987–1988 = Gyáni Gábor: Női munka és család Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 1987–1988/3, 366–374.

- HALÁSZ 2013 = Halász Csilla: *A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest, 2013.
- HÁMORI 2003 = Hámori Péter: Női szerepek és szociálpolitika Magyarországon 1920–1944. *Korall*, 2003/13, 30–48.
- HOMORÓDY 1965 = Homoródy József: *A magyar film húsz éve. 1945–1965*. Magvető Kiadó, Budapest, 1965.
- HORVÁTH 2008 = Horváth Júlia Borbála: *Újnőkorszak – Intermentálitás a XX. század második felétől Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008.
- KÉRI 2018 = Kéri Katalin: *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018.
- KONCZ 1983 = Koncz Katalin: A nők foglalkoztatásának alakulása és a feminizálódás tendenciája Magyarországon 1890 és 1980 között. *Demográfia*, 1983/1, 140–154.
- KOVÁCS 1992 = Kovács András Bálint: Adalékok az ötvenes évek magyar filmhíradóinak ikonográfiájához. In: György Péter – Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Corvina Kiadó, Budapest, 1992. 91–98.
- LAJTA 1942 = Lajta Andor: *A tízéves magyar hangosfilm, 1931–1941*. Otthon-Nyomda, Budapest, 1942.
- LAJTA 1946 = Lajta Andor. *Az ötvenéves film, a film úttörői*. Horia Nyomda, Budapest–Temesvár, 1946.
- LÉNÁRT 2010 = Lénárt András: A film mint történeti forrás. *Aetas* 2010/3, 159–171.
- LÉNÁRT 2018 = Lénárt András: A film mint történeti forrás. In: Uő: *A spanyol film a Franco-diktatúrában. Ideológia, propaganda és filmpolitika*. JATE Press, Szeged, 2018, 23–33.
- NEMESKÜRTY 1965 = Nemeskürty István: *A magyar film története. 1912–1963*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1965.
- NEMESKÜRTY 1983 = Nemeskürty István: *A képpé varázsolt idő*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.

- NEMESKÜRTY 1985 = Nemeskürty István: A mozgókép mint történelmi kútfő. *Filmkultúra*, 1985/9, 3–16.
- PALASIK 2005 = Palasik Mária: A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005, 78–100.
- PALASIK – SIPOS 2005 = Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005.
- PUKÁNSZKY 2007 = Pukánszky Béla: Nőkép, női szerepek és iskoláztatás a második világháború után. *Educatio*, 2007/4, 551–564.
- SÁRKÖZY 2011 = Sárközy Réka: Lehet-e a film történelmi narratíva? In: Uő: *A magyar történelmi dokumentumfilm útja*. 1956-os Intézet – LHarmattan Kiadó, Budapest, 2011. 44–51.
- SCHADT 2002 = Schadt Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2002.
- SCHADT 2005 = Schadt Mária: Ellentmondásos szerepelvárások, nők az államszocializmusban. *Acta Sociologica*, 2005/1, 61–75.
- SIMONOVICS 2019 = Simonovics Ildikó: Rotschild Klára. A vörös divatdiktátor. Jaffa Kiadó, Budapest, 2019.
- SIMONOVICS–VALUCH 2009 = Simonovics Ildikó – Valuch Tibor (szerk.): *Öltöztessük fel az országot! Divat és öltözködés a szocializmusban*. Argumentum, Budapest, 2009.
- TAKÁCS 2013 = Takács Róbert: A sztálini modell átalakítása a magyar tömegkommunikációban. *Múltunk*, 2013/3, 68–103.



A *Marcia su Roma* Dino Grandi naplójában¹

A fasiszta mozgalom kibontakozása

A két világháború közötti időszakban Európa több államában eluralkodott a háborút lezáró békerendszerrel való általános elégedetlenség, és sokasodtak a társadalmi és a gazdasági nehézségek, ami belpolitikai válsághoz, és a szélsőségek megerősödéséhez vezetett. Ez a helyzet állt fenn Olaszországban is, amely, miután az olasz egység csak 1861-ben, az 1830-as években útjára induló *Risorgimento*² eredményeként jött létre, a kontinens egyik legifjabb állama volt. Az egység kikiáltását követő évtizedek politikai berendezkedését szokás a „liberális éra” elnevezéssel

¹ A tanulmány részleteket tartalmaz a készülő, *Dino Grandi (1895–1988)* című kéziratomból.

² A *Risorgimento* (szó szerint: újjászületés) olasz nemzeti egységmozgalom volt az 1830-as évektől kezdődően, amely az olasz városállamok egy országban való egyesítését tűzte ki célul. A *Risorgimento* több szálon futott: a Giuseppe Mazzini által vezetett Ifjú Itália mozgalom köztársaságpárti volt (közéjük tartozott Giuseppe Garibaldi is), II. Viktor Emánuel szárd-piemonti király és miniszterelnöke, Camillo Benso di Cavour gróf pedig a Savoyai-ház uralkodása alatt képzelte el az egyesítést. Az olasz egység végül II. Viktor Emánuelnek köszönhetően jött létre, miután a királyi csapatok 1859-ben Solferinónál és Magentánál francia segítséggel legyőzték az osztrákokat, így megszerezhették az addig Habsburg kézen lévő Lombardiát. Ezt követően előbb az északi, majd a déli városállamok is csatlakoztak a Szárd-Piemonti Királysághoz, és 1861-ben kikiáltották az egységes Olasz Királyságot. Velencét 1866-ban kapták vissza azután, hogy az osztrák–porosz háború – amelybe Olaszország is bekapcsolódott – szintén Ausztria vereségével végződött, ezúttal Königrätznél. Rómát, amely addig a pápai állam része volt, 1871-ben foglalták el és tették az ország fővárosává a királyi csapatok.

illetni, mivel az időszakot a többnyire liberális értékrendet képviselő kormányok sűrű váltakozása jellemezte. Az ország vezetésének gyakori cserélődése az olasz társadalom elégedetlenségét tükrözte, amelynek elhatalmasodásához nagymértékben hozzájárult az úgynevezett *transzformizmus*, vagyis a kormányoknak a mindenkori körülményekhez alkalmazkodó, olykor következetlen politikája.³

A társadalmi, politikai és gazdasági tényezőket egyaránt magában foglaló válság tovább mélyült az első világháborút követően, ugyanis az 1915-ben aláírt londoni titkos szerződésben – amellyel az antant-hatalmak rávették az eredetileg semleges álláspontra helyezkedő olasz kormányt az első világháborúba történő belépésre – a megígért területek közül a párizsi békekonferencia (1919) voltaképpen csak Dél-Tirolt és Triesztet adta Olaszországnak, azonban Kelet-Isztriát és Közép-Dalmáciát az 1918 végén megalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak ítélték a döntéshozók. Ez Olaszország-szerre hatalmas csalódást keltett, és a nacionalizmus megerősödését vonta maga után.⁴

Ezek a körülmények kedveztek a regionális szinten szerveződő, *fascio*⁵ névvel illetett csoportok megerősödésének, amelyekből később a fasiszta mozgalom kibontakozott. Az első *fasciók* egy laza, főként baloldali interventistákat⁶ tömörítő, a szociáldemokráciát megteremtő alakulatot képzeltek el, amely dogmák nélkül, pragmatikusan oldja meg a felmerülő problémákat. Fő feladatként az olyan társadalmi reformok előmozdítását határozták meg, mint a köztársaság megteremtése, az agrárreform végrehajtása, a szenátus megszüntetése, az egyházi javak kisajátítása, a tőke

³ TANÁCS-MANDÁK–NUBER 2017, 16–20.

⁴ HORVÁTH 2006, 6–9.

⁵ A „fascio” elnevezés – amely a „fascis” szóból származik – a fasiszta mozgalomhoz kötődő, regionális szinten szerveződő csoportokat jelöli, amelyek egyesülésével 1919-ben megalakult a fasiszta mozgalom, majd 1921-ben a Nemzeti Fasiszta Párt.

⁶ Az interventisták – beavatkozás-pártiak – azok az olaszok voltak, akik az első világháború idején amellelt foglaltak állást, hogy Olaszország csatlakozzon a harcokhoz.

részleges kisajátítása, valamint gazdasági tanácsok létrehozása.⁷ 1919. március 2-án az alakulatok egyik vezéralakja, Benito Mussolini az általa alapított *Il Popolo d'Italia* című napilapban gyűlésre hívta a *fasciók* tagjait a milánói San Sepolcro térre, ahol, mint fogalmazott, „létrejön az anti-párt, azaz megszületnek a Harci Fasciók, amelyek két veszéllyel szállnak szembe: a haladásellenes jobboldali és a destruktív baloldali veszéllyel”.⁸ Így született meg 1919. március 23-án a *Fasci di Combattimento* (harci *fascio*), amely a majdani párt közvetlen elődje volt.

Egy bő fél évvel később, 1919. november 16-án sor került az első olyan választásra, ahol a *fasciók* is indultak a listán. Az eredmény csúfos kudarc lett, mivel a fasiszták jelöltje, Mussolini nem érte el a választási küszöböt. A sikertelenséggel egy időben felszínre kerültek bizonyos ellentétek a mozgalmon belül, aminek hatására a tagok egy része – akik többnyire szocialisták, szindikalisták, anarchisták és köztársaság-pártiak voltak – elhagyta a *fasciókat*. Ugyanakkor a fasiszmus nacionalista, valamint bolsevik- és szocialistaellenes vonásai mindinkább előtérbe kerültek.⁹

A következő választásokra 1921. május 15-én került sor, ahol a fasiszták 35 mandátummal bejutottak a parlamentbe.¹⁰ Néhány hónap múlva, 1921. november 7-én rendezték meg a fasiszták harmadik kongresszusát, ahol a *fasciók* tagjai úgy döntöttek, hogy a politikai palettán való megmaradásuk érdekében párttá szerveződnek. Így született meg a *Partito Nazionale Fascista* (Nemzeti Fasiszta Párt), amelynek vezetője Mussolini lett. Az újdonsült pártvezér nem rejtette véka alá hatalmi ambícióit, és úgy gondolta, hogy a hatalomátvétel leglátványosabb módja egy forradalmi megmozdulás lenne, amelynek keretében a párt tagjai bemasíroznának Rómába. A tervezett akciónak Mussolini nevet is adott: *Marcia su Roma* – Menetelés Rómába. Az elgondoláshoz Mussolini annak ellenére is ragaszkodott, hogy a fasiszták körében szép

⁷ NOLTE 2003, 285–286.

⁸ Idézi: ORMOS 2019, 113.

⁹ Részletesen lásd: ORMOS 2019, 116–126.

¹⁰ ORMOS 2019, 144.

számmal voltak olyanok is, akik nem tartották célravezetőnek a forradalmat, hanem inkább törvényes keretek között kívánták megerősíteni szerepüket a politikai életben. Közéjük tartozott a bolognai *fascio* egyik fiatal, kiemelkedően intelligens vezetője, Dino Grandi is, aki 1920 őszén csatlakozott a mozgalomhoz, és aki az 1921-es választások alkalmával megszerezte a fasisztáknak jutó képviselői mandátumok egyikét. A *Marcia su Roma* eseményeiről Grandi naplót is vezetett, amely új megvilágításba helyezi a fasiszta hatalomátvételt.

A *Marcia su Roma* Dino Grandi naplójában

Amint láthattuk, 1921 tavaszán a fasiszták még csupán egy marginális csoportot jelentettek Olaszország politikai életében, amely ráadásul csak a parlamentbe jutást követően szerveződött párttá. Ennek ellenére a Benito Mussolini által eltervezett hatalomátvételhez hamarosan kedvező körülmények adódtak. 1922. július 31-ére az *Alleanza del Lavoro* (Munkások Szövetsége) általános sztrájkot hirdetett, amely „törvényességi sztrájk” néven vált ismertté.¹¹ Ekkor, 1922 februárjától kezdődően Luigi Facta töltötte be a miniszterelnöki posztot, aki nem volt nagy formátumú politikus, ezért kormányzását egész Olaszország csupán átmenetinek tekintette.¹² A sztrájkot követően nem fűződött kétség a Facta-kormány bukásához. Ami a folytatást illeti, két lehetőséggel lehetett komolyabban számolni. Az egyik az új választások kiírása, a másik pedig a tapasztalt, a miniszterelnöki székben többször megforduló Giovanni Giolitti ismételt kinevezése volt. A fasiszták számára egyik opció sem kecsegtetett kedvező kilátásokkal, mert bár vélhetően mindkét esetben bevonták volna őket a kormányzásba, csak kisebbségként lehettek volna jelen. Az alternatívák közül Mussolini különösen Giolitti

¹¹ NELLO 2003, 63.

¹² CANDELORO 1984, 396–397.

visszatérését tartotta nemkívánatosnak, ezért mindent megtett annak érdekében, hogy megakadályozza azt. Ennek jegyében kezdte meg a *Marcia su Roma* rohamléptekben történő előkészítését is.¹³ A „fasiszta forradalom” szervezésének első lépéseként a Nemzeti Fasiszta Párt főtitkára, Michele Bianchi ultimátumot intézett a kormányhoz, hogy amennyiben 48 órán belül nem verik le a sztrájkot, a fasiszták fognak közbelépni ennek érdekében az erőszakosságukról eddigre már híressé vált, *squadristáknak* nevezett embereikkel.¹⁴

A fasiszták 1922. augusztus 13–14-én egy ülés keretében vitatták meg a jövőbeni lépéseiket. Hasonlóan a korábbi tendenciákhoz, ezúttal is két irányvonal jött létre a párton belül. Az egyik – Dino Grandival és Giacomo Acerbóval az élen – a törvényes keretek között történő hatalomra jutást szorgalmazta, míg a másik – amelyet Grandi egyik legjobb barátja, Italo Balbo mellett Michele Bianchi és Roberto Farinacci képviseltek – forradalmi utat képzelt el.¹⁵ Az ülésen az a döntés született, hogy létrehoznak egy parancsnokságot, amely egyesíti a párt katonai alakulatait. Ennek élére Italo Balbo, Cesare Maria De Vecchi és Emilio De Bono tábornokokat nevezték ki, akik mindhárman jelentős katonai múlttal büszkélkedhettek. Októberben a parancsnokság, Bianchival kiegészülve, négytagúra bővült, így létrejött a fasiszta hatalomátvétel előkészítésének feladatával megbízott Quadrumvirátus.¹⁶

Ezt követően Balbo összetrombitálta a nyolc legjobb *squadrot*, amelyek Milánó, Piacenza, Cremona, Mantova, Reggio Emilia, Bologna, Ferrara és Carrara városok alakulatait jelentették, és vezényletével megkezdődtek a forradalom kirobbantásához szükséges előkészületek. Ennek szervezése mellett Balbo különös gondot fordított arra, hogy elkerülje az erőszakosság látszatát, és meggyőzze a közvéleményt a fasiszta csapa-

¹³ ORMOS 2019, 157–158.

¹⁴ CANDELORO 1984, 396–397.

¹⁵ CANDELORO 1984, 402.

¹⁶ Uo. 405–406.

tok rendkívüli fegyelmezettségéről.¹⁷ Grandi – bár elismerte, hogy Balbo kiváló szervezőkészségről tett tanúbizonyságot az alakulatok irányítása során – elhibázott lépésnek tartotta barátja részéről a forradalmi fellépést és a katonai akciót is, és továbbra is kitartott álláspontja mellett, miszerint a hatalomátvételhez törvényes keretekre van szükség.¹⁸

Grandi véleménye azonban a forradalmi láz hevületében nem válhatott hangadóvá, így tovább folytak a *Marcia su Roma* előkészületei, amelyek kapcsán szempontunkból elsősorban az érdekes, hogy Grandi hogyan élte meg ezt a történelmi fordulatot, és miként értékelte benne saját szerepét. A fiatalember naplót¹⁹ vezetett ezekről a „drámai hetekről”. Az 1922. október 3. és november 3. között írt bejegyzések nemcsak arra világítanak rá, hogy milyen szerepe volt Grandinak az eseményekben, hanem tükrözik a történetekről megfogalmazott álláspontját és a pillanatnyi benyomásait is.

Az első naplóbejegyzésben, amely október 3-án kelt, Grandi arról számolt be, hogy Balbo társaságában részt vett Modenában egy megemlékezésen, amelyet a város elesett katonái emlékére tartottak. A ceremónia után a két ifjú hosszasan beszélgetett a fasiszta párt jövőjéről, és arról, hogy miként lehetne jelentős politikai tényezővé tenni azt. Útközben a két fiatalember a hatalomátvétel módjáról vitatkozott. Balbo forradalmi lázban égett, Grandi viszont úgy vélte, hogy a parlamentbe jutás révén a fasiszták már szert tettek akkora támogatottságra, hogy a hatalmat alkotmányos eszközökkel is meg tudják szerezni: „Ti, Mussolinival az élen, akkor készültök forradalmat csinálni, amikor nincsen többé szükség forradalomra. Hibát követtek el, és ehhez én nem csatlakozom.”²⁰ Ezzel Grandi lezártnak tekintette a kettejük vitáját, és

¹⁷ ROCHAT 1986, 75.

¹⁸ ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

¹⁹ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

²⁰ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

naplójával megosztotta azt a vélekedését is, hogy szerinte alapvetően Mussolini sem akarja, mert józanul gondolkodva nem akarhatja a forradalmat, aminek kirobantásán Balbo – akinek halálmegvető bátorsága csodálatot keltett Grandiban, de akit nem tartott jó politikusnak – Bianchival karöltve munkálkodott.²¹

Amíg a *Marcia su Roma* előkészületei folytak, Grandi váratlan meghívást kapott. Arnaldo Dello Sbarba, a Facta-kormány munkaügyekért felelős minisztere invitálta őt Rómába, és azzal bízta meg, hogy mutassa be az általa szervezett szindikalista egyesületet a Nemzetközi Munkás-konferencián, amely október 18-án vette kezdetét Genfben.²² A rendezvényről Grandi október 20-án számolt be naplójában. Későbbi pályafutása tekintetében az esemény annyiban volt fontos, hogy a fiatalember itt ismerkedett meg közelebbről a Népszövetség intézményével, amelyről kedvező benyomása alakult ki, és ettől kezdve úgy vélte, hogy Olaszországnak ezen a fórumon kell elérnie azt, hogy az olaszokat elégedetlenséggel eltöltő versailles-i békerendszert felülbírálják.²³ Az itt szerzett tapasztalatoknak köszönhetően Grandi a későbbiekben is a nemzetközi konfliktusok békés megoldására törekedett.

Amíg Grandi Genfben volt, október 24-én Nápolyban kezdetét vette az a fasiszta nagygyűlés, amelynek feladata a *Marcia su Roma* tervének elfogadtatása volt. A katonai akció kivitelezését illetően a vezetők három mozgósítási központ kialakítását tervezték Ancona, Orte és Civitavecchia városokban, a főhadiszállást pedig Perugiában képzelték el. De Vecchi és De Bono nem voltak meggyőződve a terv kivitelezhetőségéről, de Mussolini ellentmondást nem tűrően kitűzte a cselekvés időpontját október 28-ára. Ezután a Quadrimvirátus tagjai megállapodtak abban, hogy október 27-én elkezdik a mozgósítást, ám a megvalósítás mikéntjéről nem

²¹ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

²² NELLO 2003, 66.

²³ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

esett szó közöttük.²⁴ Mire Grandi október 25-én Nápolyba érkezett, a többiek kész tényként közölték vele az akció tervét és azt, hogy őt tették meg a Quadrumvirátus által szervezett haderő főparancsnokává, mivel az első világháború idején tett szert kellő hadvezetési tapasztalatra.²⁵

A Rómából Nápolyba tartó vonatút során Grandi szemügyre vette az előző napi híreket. Az újságok sorra leközltek Mussolini nápolyi beszédét, amely Grandi szerint akár ultimátumként is megállta volna a helyét, mivel burkoltan körülírta, hogy vagy a kormány önként lehetővé teszi a fasiszták hatalomra jutását, vagy az utóbbiak erőszakkal fogják kikényszeríteni azt. A fiatalember azt remélte, hogy a kormány megteszi a békés megoldást eredményező lépést. Grandi ezekkel a gondolatokkal érkezett meg Balbóhoz, aki szembesítette a Quadrumvirátus megalakulásával, és a neki kijelölt főparancsnoki feladattal. Grandit megdöbbenetette ez a meggondolatlanúság, és rákérdezett, hogy vajon Mussolini valóban akarja-e a forradalmat, tisztában van-e annak esetleges következményeivel. Válaszul Balbo kifejtette, hogy Mussolini teljes mértékben meg van győződve a forradalom helyességéről, annak lelkes előmozdítója lett, és azt kívánja elérni általa, hogy a fasiszták legalább hat miniszteri tárcát megszerezzenek a várhatóan hamarosan megalakuló új kormányban.²⁶ Grandi nem rejtette véka alá a véleményét: „De ez teljesen örültség. Senki nem csinál forradalmat azért, hogy magához ragadjon hat miniszteri helyet a kormányban.”²⁷

Balbo nem fogadta el Grandi ellenvetését, és búcsúzóul közölte, hogy a Perugiában várakozó csapatokkal együtt várja Grandit, mint főparancsnokot. Ezt követően Grandi felkereste De Vecchit, aki megerősí-

²⁴ ORMOS 2019, 162–163.

²⁵ NELLO 2003, 67. Az első világháborúban Grandi – egy néhány hétig tartó, sebesülés miatti kényszerpihenőt leszámítva – végig, azaz Olaszország hadba lépésétől, 1915-től 1918-ig harcolt.

²⁶ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

²⁷ Uo.

tette a Balbo által elmondottakat, azonban gondterheltnak látszott, mivel alapján véve királyhű ember volt, és nem volt meggyőződve arról, hogy a forradalommal a monarchia érdekeit szolgálhatja. A legkevesebb, amit ebben a helyzetben megtehetett az uralkodóháért, az volt, hogy értesítette a királyt a várható fejleményekről. Grandi némileg megkönnyebbült, amiért nem csak ő kételkedett a forradalom helyességében, és aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy egy ilyen módon hatalomra jutó kormánynak esetleg nélkülöznie kell majd a parlament bizalmát.²⁸

Ezekben a napokban Grandi De Vecchi mellett Costanzo Cianóval (Galeazzo Ciano édesapjával) működött együtt annak érdekében, hogy megoldást találjanak a belpolitikai válság kezelésére. A fiatalember Vittorio Emanuele Orlando²⁹ egykori miniszterelnököt tartotta a legalkalmasabbnak arra, hogy átvegye Factától a kormányzást. Látva, hogy De Vecchi és Ciano a nacionalista Antonio Salandrárt³⁰ részesítették előnyben, nem vetette el ezt az eshetőséget sem. Kizártnak tartotta viszont azt, hogy Mussolini vehetné át a miniszterelnöki stafétát, mint ahogyan azt Bianchi szorgalmazta. Grandi nem ellenezte a Duce kinevezését, csak az események tükrében úgy gondolta, hogy az elképzelés nélkülözi a realitást. De Vecchi és Ciano is hozzá hasonlóan vélekedtek Mussolini esetleges kinevezéséről.³¹

Másnap délelőtt, még mindig Nápolyban, Grandi beszédben számolt be a genfi konferencián szerzett tapasztalatairól. Kitért a tervezett mozgósítással kapcsolatos álláspontjára is: „A fasizmus fejlődésének egy fontos mérföldkövéhez érkezett. Belső ellentmondásai nem tartóhatók tovább. Azt kívánom országunk szerencséje érdekében, hogy a

²⁸ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

²⁹ Vittorio Emanuele Orlando (1860–1952) 1917 és 1919 között volt Olaszország miniszterelnöke.

³⁰ Antonio Salandra (1853–1931) 1914 és 1916 között volt Olaszország miniszterelnöke.

³¹ NELLO 2003, 68.

fasizmus előretörése az államban törvényes előretörés legyen. Úgy hiszem, hogy az erőszakos eszközök nem hozhatják a kívánt eredményt.”³²

Grandi szavai nem arattak osztatlan sikert, különösen Michele Bianchi adott hangot neheztelésének a beszéd miatt, majd berekesztette a nagygyűlést azzal, hogy most már biztosan győzelemre viszik a fasizmust. Az ülés után Grandi Rómába utazott, hogy De Vecchivel együtt felkeresse Salandrát, aki egyetértését fejezte ki abban, hogy Facta kormányának le kell mondania. Salandra tárgyalási készségét látva Grandi kimódolta, hogy De Vecchi és Grandi olyan parancsot írjon alá, amelynek értelmében a tervezett mozgósítás október 27-e déli 12 óra helyett csak 24 órával később venné kezdetét. Az egynapos haladéktól Grandi azt remélte, hogy ennyi idő alatt spontán végbemegy a kormányváltás, és a fasiszták elállnak a forradalomtól.³³

Facta ugyanaznap, október 26-án értesült a fasiszta szervezkedés híreről. Összehívta a minisztertanácsot, és néhány miniszterét rábírta a tárcájuk felajánlására, vélhetően azzal a céllal, hogy helyet csináljon a fasisztáknak az új kormányban, amelyet saját vezetése alatt képzelt el.³⁴

Ekkor azonban Facta lemondatása már voltaképpen eldöntött tény volt, miként a *Marcia su Roma* is. Bianchi másnap, október 27-én egyeztetett a Milánóban tartózkodó Mussolinival, aki kijelentette, hogy az akciót nem szükséges elhalasztani, és semmisítsék meg az erre vonatkozó parancsot. Grandi úgy vélekedett, hogy valójában nem annyira Mussolini, mint inkább Bianchi siettette az eseményeket. Aznap Grandi meglátogatta Orlandót, aki időközben Giolittival is többször tárgyalt a lehetséges megoldásról, és azt javasolta, hogy a miniszterelnök Giolitti legyen, Mussolini pedig a belügyi tárcát kapja. Erre Grandi felvetette napok óta dédelgetett tervét, miszerint Orlandónak kellene kormányt

³² ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

³³ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

³⁴ ORMOS 2019, 164.

alakítania, amire az egykori miniszterelnök nem reagált. Mivel mindközben az *Il Popolo d'Italia* nyilvánosságra hozta a Quadrumvirátus kiáltványát, amelyben bejelentették a mozgósítás elrendelését, Grandi arra kérte Orlandót, hogy járjon közbe a királynál annak érdekében, hogy ne robbanjon ki polgárháború a fasiszták és a királyi csapatok között, majd De Vecchivel együtt útra kelt Perugiába, a főhadiszállásra. A városban már javában folytak az események, a fasiszta csapatok több középületet elfoglaltak.³⁵

Grandiék Perugiában vették hírül, hogy Facta ostromállapotot hirdetett, és megtorló intézkedéseket helyezett kilátásba. Állítása szerint a király szóban beleegyezését adta az intézkedéshez, azonban ezt más források nem erősítik meg. Az mindenesetre bizonyos, hogy a király október 28-án délelőtt kijelentette Factának, hogy nem írja alá az ostromállapot kihirdetéséről szóló végzést.³⁶ Erről Orlando számolt be Grandinak, aki időközben visszatért Rómába. A fiatalember naplójában úgy vélekedett, hogy az, hogy a király végül nem írta alá a Facta által előirányzott mozgósítási parancsot, Orlando közbenjárásának volt köszönhető, aki beszámolt arról is, hogy a király is a Facta-kormány lemondását óhajtja, és Salandrát kívánja kinevezni miniszterelnöknek. III. Viktor Emánuel Orlando útján hívatta De Vecchit is, aki a félórás audiencia után arra a következtetésre jutott, hogy a fasizmus közel került a győzelemhez, ezért Grandi – akinek De Vecchi röviden beszámolt a magánkihallgatáson elhangzottakról – ismét szorgalmazta, hogy tegyenek meg mindent azért, hogy megállítsák a forradalmat, és alkotmányos mederbe tereljék az eseményeket. Közben Grandi, De Vecchi és Ciano Salandrával is tárgyaltak, aki három megoldási javaslattal állt elő, amelyet Grandi táviratban elküldött Mussolininak: „Salandra, akit az uralkodó megbízott az új kormány megalakításával, arra kért minket,

³⁵ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

³⁶ ORMOS 2019, 165.

hogy továbbítsuk neked az alábbi három megoldási javaslatot, hogy válassz közülük: 1. egy Salandra által vezetett kormány, amelyet a fasiszták támogatnak, és amely azonnal új választásokat ír ki; 2. egy Salandra által vezetett kormány a fasiszták közvetlen részvételével, akiket Mussolini választ ki; 3. egy Salandra–Mussolini kormány, amelyben Salandra az elnök, Mussolini pedig olyan tárcát kap, amelyet választ magának. Salandra holnap reggelre választ vár.³⁷

Grandi, noha elküldte a táviratot, kételkedett abban, hogy Mussolini bármelyik változatot elfogadná. Kicsivel később telefonon is felhívta a Ducét, aki Grandi várakozásainak megfelelően kijelentette, hogy mindennemű együttműködést visszautasít Salandrával, és mivel más tervei vannak, nem utazik Rómába sem. Terveit nem árulta el, csupán felszólította Grandit, hogy a továbbiakban is tájékoztassák őt az események alakulásáról.³⁸ Nyilvánvalóan azért utasította vissza az ajánlatot, mert titkon abban reménykedett, hogy egyedül alakíthat kormányt és nem kényszerül koalícióra lépni senkivel.³⁹

Másnap Grandi, De Vecchi és Ciano közölték Salandrával Mussolini válaszát. Ajánlatainak visszautasítása miatt Salandra nem fogadta el a miniszterelnöki kinevezést. Ezután nem sokkal Arturo Cittadini tábornok arról informálta a három férfit, hogy a király személyes meghívását küldte el Mussolininak, akit a kormányalakítással kíván megbízni, miután – legalábbis Cittadini így látta – a Salandra-féle megoldás kudarcát követően nem maradt más választása. A férfiak azon tanakodtak, hogy ki tájékoztassa Mussolinit a fejleményekről. Grandi úgy vélte, hogy neki biztosan nem hinne a Duce, ezért az ebben a pillanatban belépő Gaetano Polverelli újságírórt kérte meg a feladatra, aki örömmel fogadta, hogy ilyen fontos hírt közölhet. Mussolini az információ megerősítését kérte

³⁷ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

³⁸ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

³⁹ DE FELICE 1966, 374.

Granditól, ám még ezt követően is kételkedett, és kijelentette, hogy csak a hivatalos megbízó távirat megérkezése után hajlandó elindulni Rómába. Miután ezt megkapta – mondta Mussolini –, azonnal az uralkodó rendelkezésére áll. Cittadini biztosította Grandit arról, hogy már elküldték Mussolininak a táviratot. Egyúttal aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy három fasiszta osztag Róma felé menetel. Grandi tüstént értesítette Balbót és az akcióban szintén részt vevő Giuseppe Bottait, akik – látva a közelgő győzelmet – elrendelték a csapatok megállítását.⁴⁰

Mussolini végül megkapta az írásbeli kinevezést, ezért vonatra szállt, és október 30-án délelőtt Rómába érkezett, ahol a király fogadta őt. Grandi, aki úgy vélte, hogy a többi politikai csoporttól nem sok támogatásra számíthat a kormány, ezért a nemzeti dráma még korántsem ért véget, így összegezte a gondolatait: „Mostanra az egyetlen dolog, amit tudok, az, hogy a király megbízta Mussolinit a kormányalakítás feladatával. [...] De mi fog történni ezután? Milyen kormányt alakít Mussolini? Mekkora cselekvési szabadságot ad a király a felkelők vezérének? Az államfő kétségtelenül a hatalom legitimitásának forrása. De nem elég. Az alkotmányjog világosan kimondja, hogy minden feltételes megbízás a Parlament akaratán múlik. Nem hiszem, legalábbis abból a kevésből, amit tudok a királyról, hogy III. Viktor Emánuel „shogunt”, diktátort, „államvédelmezőt” kívánt volna csinálni Mussoliniból, és tolerálná, ha Mussolini a Parlament nélkül és a Parlament ellenében kormányozna, amelyben a fasiszmus csak egy jelentéktelen kisebbséget képvisel.”⁴¹

Ettől függetlenül Grandi is hatalmas lelkesedést érzett, amikor október 31-én, Mussolini miniszterelnöki kinevezését követően megnyitották Róma kapuit a fasiszta alakulatok előtt, és a feketeingesek a Quirinale elé járulhattak.⁴² Hamarosan megalakult a kormány is. A fasiszták

⁴⁰ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

⁴¹ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

⁴² NELLO 2003, 69.

közül tagja lett Mussolini (miniszterelnök, valamint bel- és külügyminiszter), Alberto De Stefani (pénzügyminiszter), Aldo Oviglio (igazságügyi miniszter), De Vecchi (jóléti miniszter), és Giovanni Giuriati (Fiume Szabadállam vezetője). Mellettük három független, ám fasiszta-szimpatizáns úriember is tárcát kapott, nevezetesen Armando Diaz (hadügyminiszter), Paolo Thaon di Revel (flotta), és Giovanni Gentile (oktatás). A nacionalisták közül Luigi Federzoni gyarmatügyi miniszterként került a kormányba, a néppártiak közül pedig ketten, Vincenzo Tangorra (kincstár) és Stefano Cavazzoni (munkaügy) lettek kormánytagok. A szociáldemokraták közül Gabriele Carnazza (közmunka) és Giovanni Colonna di Cesarò (posta) kapott tárcát. A jobboldali liberálisokat Giuseppe De Capitani D'Arzago (mezőgazdasági miniszter) képviselte a kormányban, a liberális demokrata Teofilo Rossi di Montelera (iparügyi miniszter) pedig az egyedüli volt, aki a Facta-kormány tagjai közül megtarthatta a posztját.⁴³

Grandi nem kapott miniszteri tárcát, Mussolininak más tervei voltak vele. A két férfi november 3-án találkozott, és Mussolini biztosította Grandit arról, hogy ő nem ért egyet azokkal, akik a forradalom elárulójának tartják a fiatalembert. E bevezető után előállt a Grandinak szánt megbízatással is: „Nem ez az első alkalom, [...] hogy mi ketten másképp látjuk a dolgokat. De most egy fontos megbízatásom van számodra, amelyet, ebben biztos vagyok, megfelelő kompetenciával, intelligenciával és szenvedéllyel fogsz ellátni. Te leszel az Emigrációért Felelős Megbízott.”⁴⁴

Grandi feladata tehát az lett volna, hogy az emigrációban élő olaszok helyzetét koordinálja, és először Brazíliában kellett volna szolgálatot teljesítenie. Dino gondolkodási időt kért, mert ugyan vonzotta, hogy új országokat ismerjen meg, ám tudta, hogy Brazíliában sok ellensége

⁴³ CANDELORO 1984, 416.

⁴⁴ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

van, akik meghiúsítanák a feladata elvégzését. Mivel a felajánlott megbízatást úgy értékelte, hogy Mussolini el kívánja távolítani őt a pártból, úgy döntött, hogy nem fogadja el azt, és visszatér az ügyvédi irodájába.⁴⁵ Ezzel a gondolattal zárul a napló.

Bár Grandi valóban eljárt azzal a gondolattal, hogy felhagy a politikálással és ügyvédként próbál boldogulni, néhány hónap elteltével azonban mégis újra ellátogatott a fasiszta párt gyűléseire. 1923-ban végleg elkötelezte magát a politikai pálya mellett, amely ettől kezdve folyamatosan ívelt felfelé: előbb belügyminisztériumi (1924–1925), majd külügyminisztériumi államtitkár (1925–1929), aztán külügyminiszter (1929–1932), majd londoni olasz nagykövet (1932–1939), és igazságügyi miniszter (1939–1943) volt. Dino Grandi később fontos szerepet játszott Benito Mussolini és az addigra diktatúrává kiépült fasiszta berendezkedés megbuktatásában is, miután ő fogalmazta meg a Fasiszta Nagytanács 1943. július 24–25-én összehívott ülésére azt a határozati javaslatot, amely a király jogkörének és az alkotmányosságának a visszaállítását tűzte ki célul. A határozati javaslat előkészítésében játszott szerepe miatt Grandi 1943-ban emigrációba kényszerült, és távollétében, a veronai perben halálra is ítélték. Több éves dél-amerikai tartózkodást követően Grandi családjával az 1960-as években tért haza Olaszországba, ahol gyártulajdonosként élte mindennapjait.

⁴⁵ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

Források és irodalom

Levéltári források

- ASMAE. Carte Grandi = Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri. Archivio Renzo De Felice. Archivio personale di Dino Grandi.
- Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”
 - Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”

Irodalom

- CANDELORO 1984 = Candeloro, Giorgio: *Storia dell'Italia moderna. Volume VIII. La prima guerra mondiale – Il dopoguerra – L'avvento del fascismo*. Feltrinelli, Milano, 1984.
- DE FELICE 1966 = De Felice, Renzo: *Mussolini il fascista. Vol. I. La conquista del potere*. Einaudi, Torino, 1966.
- HORVÁTH 2006 = Horváth Jenő: *Olaszország Kelet-Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig*. Grotius, Budapest, 2006.
- NELLO 2003 = Nello, Paolo: *Dino Grandi*. Il Mulino, Bologna, 2003.
- NOLTE 2003 = Nolte, Ernst: *A fasizmus korszaka. Action Française, az olasz fasizmus, a nemzetiszocializmus*. Kairosz, Budapest, 2003.
- ORMOS 2019 = Ormos Mária: *Mussolini*. Kossuth, Budapest, 2019.
- ROCHAT 1986 = Rochat, Giorgio: *Italo Balbo*. Unione Tipografico, Torino, 1986.
- TANÁCS-MANDÁK-NUBER 2017 = Tanács-Mandák Fanni – Nuber István: *Az olasz képviselői demokrácia*. Dialóg Campus, Budapest, 2017.



CSILLA HANKÓ – MELINDA POHÁRNOK, PHD

Interaction of Visually Impaired Parents with their Sighted Children

Review

1. Parent-infant Interactions

Newborns are particularly sensitive to adult communicational signals from a few days of age.¹ The main modalities of early parent-infant communication are facial expressions, gaze and voice.² During the first year of life, eye contacts significantly modulates the child's face-perception,³ eye-tracking ability, and the degree of cortical activities responsible for these cognitive skills.⁴ During the second half of the first year, children start to develop triadic interactions, which means a shared focus of attention with a partner.⁵ In order to perform joint attention successfully, caregivers need to be sensitive in communication and respond contingently to infants communicational signals.⁶ By the end of the first year, infants are able to initiate and coordinate joint attention and transmit their needs and intentions by pointing gestures, gaze and facial expressions.⁷ In order to take part in effective

¹ FARRONI et al. 2002, in SENJU et al. 2003, 1.; TREVARTHEN 1984.

² STERN, 1993, in CHIESA GALATI SCHMIDT, 2015, 2.

³ FARRONI et al., 2006.

⁴ SENJU-CSIBRA 2008.

⁵ BAKEMAN ADAMSON 1984, in CHIESA et al. 2015, 3.

⁶ MATEUS et al. 2013, in CHIESA et al. 2015, 3.

⁷ LISZKOWSKI et al. 2007, in CHIESA et al. 2015, 3.

and successful communication, parents not only have to emit a communicative behaviour, but they also have to recognize and interpret these behaviours as communicative acts.⁸

Due to technological advances, huge changes have taken place in the implementation of parent-child interaction studies over the last few decades. While initially professionals recorded written notes of typical behavioural patterns in the families' homes (qualitative analysis method), nowadays, several complex microanalytical behavioural analysis software (quantitative analysis) are available to researchers. Numerous researches examine the small aspects of parent-child interactions using various microanalytical procedures, which include the proportion and quality of touches, movements, vocalizations, and the peculiarities of eye-to-eye interactions (e.g., direction of gazes, gestures, eye contact), such as Senju et al. (2013, 2015), Ganea et al. (2018), Chiesa et al. (2020).

2. Parent-infant Interactions in a Naturally Alternated Way

Brazelton and colleagues consider the interaction of a visually impaired parent with a sighted child as a naturally alternated version of parent-child interactions. Interaction studies involving parents with sensory disabilities and their sighted children may be considered to be an interesting area of research because of several reasons. In the case of visually impaired parents, one of the sensory channels, vision, which normally serves for interactive monitoring, is unavailable.⁹ Interaction studies with visually impaired parents and their sighted children provide an opportunity to learn about adaptive communicational and interactional strategies as a result of a shift in different sensory

⁸ BAKERMAN ADAMSON 1986, in RATTRAY-ZEEDYK 2005, 2.

⁹ COLLIS-BRYANT 1981.

modalities. These strategies of change of sensory modalities facilitate smoothly coordinated communication between the interactive partners. Observing the development of sighted children with visually impaired parents allows us to better understand the impact of altered eye contact and eye tracking on the development of social communication.¹⁰

3. Role of Eye-contact in Social Communication

Vision has a central role in communication, it is often considered to have primary mediating role in early parent-infant interactions.¹¹ It is possible to analyse interaction between parents and their children from several theoretical approaches. The theories propose different alternatives for the functional development of eye gaze processing. According to the nativist approach, there is an innate module, the eye direction detector. This perspective assumes that parental sight does not have an influence on the development of social communication and gaze-processing skills of the child (e.g. Baron-Cohen, 1995). The theory of interactive specialization states that different special networks can be built up in the brain to process gaze depending on environmental influences. In terms of the relationship between visually impaired parents and their child, a parent's lack of vision may be such an altered environmental effect that affects the development of a child's ability to monitor eyesight. According to the affective learning theory, however, eye contact has a reinforcing role, which, if being not available during an interaction, then the child will have an out-of-average interest in gaze.

¹⁰ SENJU et al. 2013, 2.

¹¹ RATTRAY-ZEEDYK 2005, 2.

4. Aim of the Study

The aim of our study is to introduce research history of studies that have investigated interactions between visually impaired parents and their children. Eight study focusing on early communicative acts of visually impaired parents and their children are introduced and summarised in this paper.

5. Previous Studies

5.1. Qualitative Studies/Case Studies

The first interaction studies with visually impaired parents and their sighted children are originated in the 1980s. In one of these studies Brazelton and his colleagues¹² analysed parent-infant interactions during the first 5 months of infancy. They used a detailed microbehavioral descriptive system, in which infant's behaviour was analysed along ten categories, while mother's along six. Mutual microbehavioral categories can be seen in Table 1.

One of the interactions was between a blind mother and her daughter. During the interactions, the mother and child are facing each other at a table for 3 minutes. After the first 3-minute-long session, the mother leaves the scene for 30 seconds and then returns to a second 3-minute-long interaction. During the interaction between the visually impaired mother and her four-week-old child it was observed that the child looked less at mother's face, blocking eye contact with her more often than during the interaction with the sighted father. It was observed that the mother perceived this difference with a special

¹² BRAZELTON et al. 1975.

Infant's microbehavioural categories	Mother's microbehavioural categories
1. Vocalization	1. Vocalization
2. Direction of Gaze	2. Head position
3. Head Orientation	3. Body Position
4. Head Position	4. Specific Handling of the Infant
5. Facial Expression	5. Direction of Gaze
6. Amount of Movement	6. Facial Expression
7. Blinks	
8. Specific Hand Movements	
9. Specific Foot Movements	
10. Tongue Placement	

Table 1: *Microbehavioural categories (Brazelton, et al., 1975)*

sensitivity, which she explained with the perception of the direction of her child's breathing voice. In their communication, the role of vocal and auditory channels became more prominent. By the age of eight weeks, the baby was looking for his mother's gaze for a longer period of time, and was looking at mother's motionless gaze for a longer time before averting mother's gaze by turning her head away. Brazelton and colleagues concluded that the visually impaired mother and her child developed an alternative communication strategy by the time the child was 8 weeks old, which removed initial barriers of interaction by using sensory modalities like hearing with a more prominent role.¹³

The second case study with visually impaired parents was conducted by Adamson and his colleagues.¹⁴ The case study explores the relationship and communication characteristics between two visually impaired parents and their child. 15 home visits were made

¹³ BRAZELTON et al. 1975.

¹⁴ ADAMSON et al. 1977.

during child's first year to observe the degree of parent-child affective reciprocity. Adamson and colleagues recorded spontaneous mother-infant and father-infant interactions observed in family's home. The first interaction with the visually impaired mother was recorded at the age of 5 days in a hospital setting. It was observed that mother replaces visual information acquisition with touch, physical contacts, which allows her to monitor the child's emotional state and physical condition. It was noticeable that she did not do much face-to-face interaction with her baby, as she usually placed her child on her lap or shoulders. Adamson and colleagues observed that the mother's facial expression remained mimicless and unchanged during communication with the child. Her voice seemed tense, and her voice was high and lacked the high-pitched characteristic of motherese language, which could be observed from the beginning for sighted couples. The motherese language first appeared during the interaction of this visually impaired mother with her sighted child at the age of 3 weeks. During the interactions with sighted experimenters (e.g. feeding a child from a feeding bottle) the child preferred visual modality. In the first month, monitoring by touch, avoidance of eye contact, and lack of facial expressions were characteristics of the mother. The child was actively involved in interactions with adults, actively blocking (turning away, closing her eyes) during the interaction with the visually impaired mother, while actively seeking eye contact during the interaction with the sighted adults. In addition to touch, the mother also placed more emphasis on vocalization. In order to get her child's attention, she frequently applauded. For the first few weeks the child showed a lack of interest in these stimuli. During the first month, one of the successes of the parent-child dyad was the creation of an interactional situation that did not require face-to-face contact. The child was placed in the mother's lap, looking outward, however, the mother maintained tactile contact with her while vocalizing to her, waiting for getting responses to these vocal stimuli. During the interaction with the father, it was

observed that the child averted the eye contact with him less frequently, which is explained by the fact that the father's facial expressions were less neutral, rigid, motionless than the mother's. As the Still Face Paradigm¹⁵ demonstrates well, the child averts emotionless gaze in a face-to-face interaction. In this case, the gaze of the visually impaired mother was more in line with the emotionless facial expression also used in the Still Face Paradigm. The child smiled at his mother for the first time at 20 weeks of age. The intensity of gaze aversion decreased more and more over time. At the age of 7 weeks it was observed that the child was looking more and more towards the mother. Adamson and colleagues concluded that the child and her visually impaired parents were able to develop affectively positive reciprocal patterns of interaction. They emphasized the active role of the child and the significant degree of parental sensitivity in achieving the reciprocity of this process. This study also demonstrates that studies that highlight the importance of a single modality (e.g., visual channel) in interactions are not valid.

The study of Collis and his colleagues (1981) summarizes the observations of four families where visually impaired parents had sighted children (9 months to 33 months). Two experimenters made 2-hour visits to the families and took notes 4-5 times a month. It was found that parental sensory impairment has little effect on the parent-child relationship. Many verbal and non-verbal features of interactions are able to adapt to the specific conditions due to visual impairment. Depending on the quality of mobility, parents initiated interactions with their children. For example, one parent was able to orient in home environment quite well (had extremely good mobility), while another father lacked mobility. The parent who lacked mobility asked his child to place or bring him an object. These interactions could often initiate joint play activities or dialogues between parents and their children.

¹⁵ TRONICK et al. 1978.

However, there were parents who expressed that they did not want their child to become “as their pair of eyes” and therefore initiated less interaction with their children.¹⁶ Locating and monitoring the child was the second observational aspect. In general, it was sometimes difficult for parents to determine the child’s situation, but the information provided by voices helped a lot. During playing activities with parents, it was observed that “visual games” were present in a higher proportion than peek-a-boo or hide-and-seek. Window routine was also a popular activity in one family, which meant the parent asked the child about the sounds of vehicles (“*Do you hear the motor?*”, “*Where is it?*”). One of the key findings of the research is that parents monitored their child not only to provide safety and protection, but also to adapt their communication to their child’s current interests, activities, and mood.

5.2. Quantitative Studies

One of the first quantitative studies investigating early communication of dyads with visual impairment used a transcriptional coding method as one of the researchers had visual impairment.¹⁷ It means that details of interactions were transcribed. The researchers conducted investigations with five mother-infant dyads in the family’s home for one year at two-month intervals between the infant’s age of 6 and 18 months. Visual status of mothers and infants were variable (both are visually impaired, none of them or one of them). Free play interactions were videotaped and three potential alternatives of visual communication were observed: touch, vocalisations and facial orientation. They argue that touch, vocalisations and facial orientation have essentially important communicative role in achieving shared focus of attention

¹⁶ COLLIS-BRYANT 1981.

¹⁷ RATTRAY-ZEEDYK 2005.

in visually impaired dyads. Researchers asked parents to play with their children as they normally do. 30-minute-long free play sessions were videotaped, from which 10-minute-long sessions were coded. Two types of variables were coded: modes of communication and shared focus of attention. Three modes of communication were differentiated: touch (active or passive), vocalizations and facial orientation. Variables were coded in 5-second-segments of interactions. Touch was coded as active or passive. Active touch referred to physically manipulating the object of interest by either the mother or infant. Object of interest could be a physical object or the partner. An example of active touch was when mother placed a ball in infant's hand. Passive touch referred to tactile contact with an object or the partner, but without any manipulation. Passive touch occurred when somebody held an object, but supporting the sitting position of the infant with parent's hand was also a passive touch. Individual words, sounds and sentences occurring during interactions were coded as vocalizations. Mothers' and infants' vocalization patterns were coded separately. Facial orientation referred to orienting face towards an object or the partner as the focus of attention. Face orientation is the same as gaze direction, however the later phrase is not appropriate within this sample of visually impaired participants. Second variable of interactions was shared focus of attention. As for the results maternal active touch was used in all dyads. Both mothers (one visually impaired, one sighted) of sighted infants used a relatively higher level of active touch, which gradually started to decline up to the age of 10 months of infants. The two visually impaired mother with their visually impaired infants displayed a continuous high level of active touch throughout the interaction sessions. Besides the two visually impaired mother-visually impaired infant dyads all of the mothers increased the quantity of passive touch during the study. As for the infant touch results demonstrated that all of the infants displayed active touch during free play interactions. Increases in active touch over time was typical in visually impaired mother-sighted infant and sighted

mother-visually impaired infant dyads. Degree of infants' passive touch displayed a gradual decline over time in all dyads. Amount of vocalizations of infants of visually impaired mothers declined up to 14 months of age regardless of their own visual status. It can be concluded that whilst visual impairment influenced overall rates of infant and maternal vocalization too, it did not affect their use as a means of communication. As for facial orientation visually impaired mothers used less of it. Infant facial orientation showed a general increase in dyads with sighted infants. Conclusion of the study that there are fundamental differences in the nature of mutual interactions of mothers and infants, where one or both of the partners have visual impairment. These differences however representing flexibility of communicative interactions rather than delay in infant development.

Senju and colleagues examined the interaction of five visually impaired parents and their sighted children.¹⁸ The control group consisted of 51 infants of sighted parents. This research is also a milestone in the study of the interactions of visually impaired parents with their sighted children because no quantitative experimental analyzes have previously been performed in this area which investigated infants' different developmental areas (cognitive, motor, language) too. In the longitudinal study, the child's gaze tracking and facial perception were examined three times, first at 6-10 months, then at 12-15, and finally at 24-47 months. Two experimental tasks were conducted with infants, a face-scanning task and a gaze-following task. The child's cognitive, motor and language development were also assessed. Children's verbal and non-verbal abilities were assessed by Mullen Scales of Early Learning (MSEL) focusing on four domains: visual reception, fine motor, receptive language and expressive language. Parent-child interactions were also videotaped in laboratory setting during a free play session. Infants' communication

¹⁸ SENJU et al. 2013.

behaviours were coded: vocalization, action and face gaze. Pointing, other gestures, gaze-following, movement of pointing to an object or giving an object were also coded. The results of the study group were compared with a control group of sighted parents and their sighted children. The results of this research refuse the observations by Adamson and his colleagues¹⁹ that sighted children distract the visually impaired parent and turn away. Senju and colleagues found that there was no detectable reduction or decrease in eye contact with parents in children, and moreover, there was no detectable difference in the proportion of eye observations compared to the interactions of sighted parents with their sighted children. They found that sighted infants of visually impaired parents were looking more often to the eyes than to the mouth when looking at dynamic faces. Among the five sighted infant-visually impaired parent dyads two infants showed heightened differential looking time indicating more congruent gaze-following. In parent-infant interactions infants of visually impaired parents displayed lower amount of face gaze towards their parents, but more frequent vocalization was observed. Later Senju and his colleagues conducted the same study design with 14 sighted infants and their blind parents and could strengthened these results. From this research, experimenters concluded that children have the ability to change communication strategies when interacting with visually impaired and sighted people. Better cognitive, motor and language development may be explained by the ability to switch between visual and auditory channels of social communicative interactions.

Chiesa and her colleagues²⁰ investigated seven visually impaired mothers' free play interaction with their children (6 months – 3 years old) during a home visit of the families. Mothers and their children were playing in front of each other on the two sides of a table. Age-related

¹⁹ ADAMSON et al. 1977.

²⁰ CHIESA et al. 2015.

toys were provided (e.g. rattles, construction blocks). Four modalities were observed: gaze, physical contacts, verbal production and facial expressions. Duration and frequency of gaze, physical contacts and verbal production was coded. They could confirm the results of Senju and his colleagues' study as children of visually impaired parents are able to differentiate communicational needs between their interaction partners according to their visual status. Physical contacts and verbal production have dominating role in interacting with a visually impaired mother. Mothers' visual impairment does not hinder harmony and fluency of interaction with their children. It is clear from the results that gaze direction between sighted mothers and their children was changed much more often, they switched gazes between partner and object more frequently. It can be said that the amount of reciprocal gazes was significantly higher in the dyads with sighted mothers and their sighted children. Both visually impaired and sighted mothers of 6 months old children directed their gaze towards their infant, while older children's mother (visually impaired and sighted too) gazed rather towards the object more frequently. Higher duration and frequency of physical contact was more typical in dyads of visually impaired mothers and their children. Frequency of verbal production did not differ in the two groups of dyads, however as for duration, visually impaired mothers' children tended to speak more.

Ganea and her colleagues analysed dyadic interactions of 14 sighted infants and their blind parents.²¹ A control group was matched to the experimental group including sighted infants and their sighted mothers. Researchers employed the following study design: 2 groups x 2 time-points x 2 communication contexts. Two kinds of interactions (communication context) were observed, one in a naturalistic social setting between the parent and the infant and one between the infant and an unfamiliar sighted adult. Free play interactions were observed

²¹ GANEA et al. 2018.

during two home visits at the 6-10 months and 12-16 months of age of children. The longitudinal study design made it possible to observe development of social interaction of sighted infants and their visually impaired parents. Function (initiation or response) and form (face gaze, vocalization or action) were coded of communicational interactions. Calculating communicative function codes, the initiation-response index (IRI) was used, which is equal to the subtraction of number of responses from the number of initiations of each infants and dividing it by the sum of all communication acts. It was found that sighted infants of visually impaired parent used more communicative responses than initiations and used more face gaze and less actions. Initiation-response index was close to zero in case of control infants, which means number of initiations and responses were relatively equal in parent-infant interactions. During interacting with a sighted adult, infants did not differ in communicative behaviour, only one difference could be detected. Infants of blind parents used more initiation than control children. Regarding frequency and duration of vocalizations, there were no group differences, but communication context influenced vocalization. It meant that relatively more vocalization could be detected in parent-infant interactions, than in sighted adult-infant ones. This difference was also true between timepoints, infants vocalized more during second visit (12-16 months of age) than the first (6-10 months of age). Sighted infants of blind parents show higher amount of face gaze towards their parents than controls, but this group difference ceased to exist during interacting with sighted adults. Tendency of more initiation of blind parents during interaction with their sighted infants may be interpreted a potential adaptive communicational strategy, as more initiation enhance more response from the child. Ganea and her colleagues also concluded that sighted infants of blind parents are able to flexibly and adaptively use communicational channels and switch between them depending on their communicative partner.

6. Conclusion

Several studies examining the interaction of visually impaired parents with their sighted child emphasize the existence of flexibility of touch, voice, and vocal communication on the part of parents.²² Infants can sensitively adapt to interactions with visually impaired adults. As Senju and his colleagues concluded, children of visually impaired parents may have more sophisticated cognitive development, more flexible socio-emotional skills in social context due to the ability to switch between interacting with sighted and visually impaired adults.²³

In contrast with the first qualitative studies, Senju found that sighted infants of visually impaired parents looking more often to the eyes than to the mouth when looking at dynamic faces. Infants of blind parents shows typical social-communication skills development. As recent research shows on this field, parents' visual impairment does not restrict fluent communication between parents and their children, only the role of different modalities (vocalization, physical contact, gaze) change²⁴ These findings confirm the fact that non-verbal communication plays a crucial role in early communicative interactions between parents and their children, and that non-visual modalities are more articulated in dyads of visually impaired parents and their children during the early interactions.

Even though small sample sizes of the studies, several tendencies in communicative interaction could be detected and researchers could strengthen each others' results over the years.

²² SENJU et al. 2013.

²³ SENJU et al. 2013.

²⁴ RATTRAY-ZEEDYK 2005; SENJU et al. 2013; CHIESA et al. 2015.

7. Funding

Supported by the ÚNKP-20-3 New National Excellence Program of the Ministry for Innovation and Technology from the source of the National Research, Development and Innovation Fund.

8. References

- ADAMSON et al. 1977 = Adamson, Lauren – Als, Heidelise – Tronick, Edward – Brazelton, T. Berry: The development of social reciprocity between a sighted infant and her blind parents: a case study. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry* 1977/16(2). 194–207.
- AINSWORTH–BOWLBY 1965 = Ainsworth, Mary – Bowlby, John: *Child Care and the Growth of Love*. Penguin Books, London, 1965.
- BARON-COHEN 1995 = Baron-Cohen, Simon: *Mindblindness: an essay on autism and theory of mind*. MIT Press. Cambridge, Massachusetts, 1995.
- BRAZELTON et al. 1975 = Brazelton, T. Berry – Tronick, Edward – Adamson, Lauren – Als, Heidelise – Wise, Susan: Early mother-infant reciprocity. *Parent-infant interaction* 1975/33. 137–154.
- CHIESA et al. 2020 = Chiesa, Silvia – Galati, Dario – Schmidt, Susanna: Visually impaired mothers and their sighted children: analysis of gaze, facial expressions, voice and physical contacts. *Child Care Health and Development*, 2020/41. 1040–1046.
- COLLIS–M. BRYANT 1981 = Collis, Glyn – M. Bryant, Christina A: Interactions between blind parents and their young children. *Child: care, health and development* 1981/7(1). 41–50.

- FARRONI et al. 2007 = Farroni T. – Massacessi, S. – Menon E. – Johnson MH.: Direct gaze modulates face recognition in young infants. *Cognition* 2007/102. 396–404.
- GANEA et al. 2018 = Ganea, Nataša – Hudry, Kristelle – Vernetti, Angéline – Tucker, Leslie – Charman, Tony – Johnson, Mark H. – Senju, Atsushi: Development of adaptive communication skills in infants of blind parents. *Developmental psychology* 2018/54.12: 2265.
- HÁMORI 2005 = Hámori Eszter: Koraszülöttség és az anya-gyerek kapcsolat kezdete. PPKE BTK, Piliscsaba. 2005.
- HOOD et al. 2003 = Hood, Bruce. M. – Macrae, C. Neil – Cole-Davies, Victoria – Dias, Melanie: Eye remember you: The effects of gaze direction on face recognition in children and adults. *Developmental science*, 2003/6(1). 67–71.
- JOHNSON et al. 2009 = Johnson, Mark H. – Grossmann, Tobias – Kardosh, Kathrin Cohen: Mapping functional brain development: building a social brain through interactive specialization. *Developmental Psychology* 2009/45. 151–159.
- RATTRAY-ZEEDYK 2005 = Rattray, Julie – Zeedyk, M. Suzanne: Early communication in dyads with visual impairment. *Infant and Child Development: An International Journal of Research and Practice* 2005/14(3). 287–309.
- SENJU-CSIBRA 2008 = Senju, Atsushi – Csibra Gergely: Gaze following in human infants depends on communicative signals. *Current Biology* 2008/18(9) 668–671.
- SENJU et al. 2013 = Senju, Atsushi – Tucker, Leslie – Pasco, Greg – Hudry, Kristelle – Elsabbagh, Mayada – Charman, Tony – Johnson, Mark. H: The importance of the eyes: communication skills in infants of blind parents. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences* 2013/280. 1760.
- SENJU et al. 2015 = Senju, Atsushi – Vernetti, Angéline – Ganea, Nataša – Hudry, Kristelle – Tucker, Leslie – Charman, Tony – Johnson,

Mark H: Early social experience affects the development of eye gaze processing. *Current Biology* 2015/25. 3086–3091.

TRONICK et al. 1978 = Tronick, Edward – Als, Heidelise – Adamson, Lauren – Wise, Susan – Brazelton, T. Berry: The infant's response to entrapment between contradictory messages in face-to-face interaction. *Journal of the American Academy of Child psychiatry* 1978/17: 1–13.



HEGEDÜS MÁRK

Az általánosított bizalom kérdőíves felmérése

Morális-emocionális igazoláselvek alapján

Bevezetés

Tanulmányomban az általánosított bizalom kérdőíves módszerrel történő mérésének a vizsgálatát foglalom röviden össze. A dolgozat kiindulópontját a bizalom elméletének és mérésének egy viszonylag új megközelítése adja, mely az általánosított bizalom morális és emocionális igazoláselveinek a feltárására fókuszál, elméleti és módszertani szinten egyaránt. Egyrészt célom összefoglalni a bizalom kérdőíves mérésének a kialakulását a társadalomtudományok területén, történeti perspektíván keresztül, másrészt be kívánom mutatni a különböző innovatív változtatásait és kísérleteit, ehhez felhasználva az általánosított bizalom széles szakirodalmát, illetve a bizalom racionális, morális és emocionális igazoláselveinek a koncepcióját. A következőkben tehát először áttekintem a bizalom mérésének a kialakulását, majd a konkrét elméleti és módszertani innovációkról értekezem.

A bizalom mérésének kialakulása

A bizalom kutatása hosszú múlttal rendelkezik mind az elméletét, mind a mérésének a módszertanát tekintve. A társadalomtudományok területén nem született mégsem megegyezés koncepciójában, így nincs

egységes fogalma a bizalomnak, és több kötet is született a témában különböző megközelítésekkel.¹ Éppen ezért a mérés területén is több szemlélettel találkozhatunk, melyek módszertana szerteágazó, és hosszú múltra tekintenek vissza. Az (általánosított) bizalom konceptualizálásával és fogalmával ez a tanulmány nem kíván foglalkozni, csupán a méréssel és a mérés innovatív megoldásaival, illetve a hozzá kapcsolódó elméletekkel. A bizalom-elméleten belül az általánosított (más néven morális vagy társadalmi) bizalom koncepciója a bizalom azon tágabb fogalma köré rendeződik, mely nem csupán a szoros, egymás közötti bizalmat foglalja magában, hanem az egyén mindenféle megkülönböztetés nélküli, általános mások (embertársak) felé vetített bizalmát.² Bár magában az általánosított bizalom fogalmában sincsen konszenzus napjainkig,³ mégis az általános megközelítésnek ez mondható.

Több olyan átfogó jellegű tanulmánnyal találkozhattunk, amelyek áttekintették a bizalom mérését is, és a tanulmányom alapjait képezik.⁴ Megkülönböztethetjük a bizalom mérésének két megközelítését: megkérdezhetjük közvetlenül vagy közvetetten az embereket direkt, survey módszerekkel (*self-report*), vagy megfigyelhetjük az egyéneket indirekt, a játékelmélet módszereivel (*behavioral*). A koncepció direkt felmérései lehetővé teszik az alanyoknak, hogy önként nyilatkozzanak bizalmukról (ezek a kérdőíves vizsgálatok), az indirekt felmérések pedig megpróbálnak következtetni az egyének bizalmára, döntéseik, viselkedésük és reakciójuk megfigyelésével (ezekbe pedig különböző kísérletek tartoznak). A (szociál)pszichológusok nagyon sokáig fejlesztették az utóbbi módszert, a bizalom laboratóriumi keretek között történő mérését, amely célja a

¹ Vö. BACHMANN–ZAHEER 2006; COOK 2001; HARDIN 2002; GAMBETTA 2008; LUHMANN 1988; LYON et al. 2012; MAYER et al. 1995; SZTOMPKA 1999; USLANER 2002.

² FUKUYAMA 1995; KHODYAKOV 2007; LEWIS–WEIGERT 1985.

³ KOPASZ 2003.

⁴ Vö. BAUER 2015; BAUER–FREITAG 2018; COOK–COOPER 2003; NANNESTAD 2008; NOOTEBOOM 2002; WELCH et al. 2005

motivációk által okozott viselkedés megragadása volt.⁵ A bizalom kérdőíves mérése, és általában a nagyobb elemszámú survey felmérések viszont megkérdezik a válaszadókat maguk és/vagy mások bizalmáról. Ezek a kérdések vagy közvetlenül rákérdeznek a bizalomra, vagy közvetetten, az elméletben a bizalomhoz kapcsolódó egyéb attitűdökre irányuló kérdésekkel igyekeznek mérni a bizalmat, majd a kutatók ezen felmérések eredményeiből próbálnak következtetni a bizalomra, illetve az egyének döntésekre és viselkedésre. A továbbiakban már csak ezekkel a kérdőíves (*self-report*) bizalomfelmérésekkel foglalkozom, azon belül is az általánosított bizalom mérésével és módszertanával.

A bizalom kísérleti felmérései az 1960-as években kezdődtek, amikor a játékelmélet segítségével elkezdték a bizalom vizsgálatát,⁶ azonban ezt már jóval megelőzte a bizalom kérdőíves felmérése, mely ismereteink szerint az 1940-es években kezdődött el. Az első verziója 1942-ben, a tengerentúlon jelent meg az „*Office of Public Opinion Research, Survey 213 'War' (1942)*” elnevezésű politikai közvélemény-kutatásban. Paul Bauer (2015) levéltári kutatásai alapján a bizalom kérdése a következő volt (a dolgozat során a kérdéseket nem fordítottam magyarra, mivel több esetben nincs hivatalos magyar megfogalmazás, vagy bizonyos esetekben a különböző előfordulások során máshogy jelennek meg azok, így minden példa esetében maradok az eredeti megfogalmazásnál vagy a nemzetközi irodalmakban fellelhető angol nyelvű fordításnál):

„*Do you think most people can be trusted?*”

Mégis több kutató⁷ azt állítja, hogy Elisabeth Noelle-Neuman német statisztikus hölgy találta ki a bizalom mára standarddá vált alapkérdését, mely egy 1948-as németországi választási felmérésben jelent meg

⁵ COOK-COOPER 2003.

⁶ DEUTSCH 1960.

⁷ Vö. USLANER 2002.

elsőként, a „*National Opinion Research Center (NORC)*” survey felmérés keretein belül, és a kérdés a következőképpen hangzott:

„Generally speaking, would you say that most people can be trusted, or that you can't be too careful in dealing with people?”

Az utóbbi kérdés sikeresen el is terjedt standard bizalom kérdés néven, és napjainkig meghatározó az általánosított bizalom felméréseiben. A standard kérdés mellett azonban hamar megjelentek az egyéb koncepciókhoz kapcsolható kérdések és elindul az általánosított bizalom kérdéssor bővítése. A kezdeti bizalomkutatások, melyek kérdőíves adatok eredményeiből építkeztek, két amerikai kutató nevéhez köthetők: egyrészt a politológus Morris Rosenberghez, másrészt a pszichológus Julian Rotterhez. Rosenberg (1956) több item felhasználásával létrehozott egy emberekben való hit (*faith-in-people*), vagy másnéven mizantrópia skálát, mely elterjedt, mint bizalom-mérőeszköz, és kérdései a következőképpen hangzottak:

„Some people say that most people can be trusted, others say you can't be too careful in your dealings with people, how do you feel about it?”

„Would you say that most people are more inclined to help others or more inclined to look out for themselves?”

„If you don't watch yourself, people will take advantage of you?”

„No one is going to care much what happens to you, when you get right down to it.”

„Human nature is foundationally cooperative.”

Ezek a kérdések valójában csak bizonyos indikátorai voltak a kutatásának, melyben a társadalmi és politikai attitűdöket kívánta felmérni.⁸

⁸ ROSENBERG 1956.

Gabriel Almond és Sidney Verba (1963) még szó szerint, indikátorként alkalmazták az öt kérdést a nemzetközi összehasonlító civil és polgári értékrend-vizsgálatukban, de a kérdések idővel átalakultak és más formájukban terjedtek el. Az 1960-as években született még egy jelentős kérdéssor, mely hatással volt az általánosított bizalom mérésének alakulására, és napjainkig több kutatásban is hivatkoznak rá, ez egy emberek közötti bizalom (*interpersonal trust*) skála. Ezt Julian Rotter (1967) dolgozta ki, mivel elégedetlen volt az akkoriban elterjedt, a szociálpszichológusok által használt kísérletekkel. Ez a kérdéssor 25 olyan kérdést tartalmazott, mely a bizalomra kérdezett rá valamilyen módon, és melléttük még 15 kiegészítő kérdés is szerepelt.⁹ Noha a módszer teljes egészében a bizalom mérésére jött létre, mégse használta senki a saját felmérésében, csak inspirációként hatott a jövőbeli kutatásokra. Valószínűleg azért a rosenbergi kérdések terjedtek el, mert nem olyan hosszúak és bonyolultak, mint Rotter kérdései.¹⁰ Így a kérdések alapjait gyakran Morris Rosenbergnek tulajdonítják, melyből létrejött az általánosított bizalom hármas kérdésblokkja, melyet legtöbb ember (*most people*) kérdéseknek is szoktak nevezni és a standard bizalom kérdés mellett rákérdez a tisztességességre és a segítőkésziségre is:

„*Generally speaking, would you say that most people can be trusted, or that you can't be too careful in dealing with people?*”

„*Do you think that most people would try to take advantage of you if they got the chance, or would they try to be fair?*”

„*Would you say that most of the time people try to be helpful or that they are mostly looking out for themselves?*”

Ez a három kérdés terjedt el, és a survey felmérésekben – különböző kombinációkban – általában ezeket alkalmazzák a mai napig ott, ahol az

⁹ ROTTER 1967.

¹⁰ FREITAG–BAUER 2018.

általánosított bizalmat szeretnék felmérni. Először 1964-ben jelent meg az *American National Election Study – Post Study* felmérésben, majd pedig 1973-ben a *General Social Survey* lekérdezésében, és terjedt el az egész világon. Pontos információnk nincs, hogy mi alapján redukálódtak le a kérdések ötről háromra, de ha jobban megvizsgáljuk a három kérdést, akkor jól látszik, hogy egyfajta összegyúrásuk következett be, és a régiék tartalma megtalálható az új kérdésekben is. Manapság lekérdezésre kerülnek még többek között az *Eurobarometer* (1974-től), a *World Value Survey* (1981-től) és a *European Social Survey* (2002-től) felméréseiben is, ugyan nem mindig egyszerre alkalmazva, de ebből is látszik, hogy meghatározó mérőeszközzel van szó.

Többen valamilyen módon azonban kételyüket fejezték ki az általánosított bizalom méréséről, kérdéseiről.¹¹ A téma lehangosabb kritikusa, Eric Uslaner (2002) szerint csak a standard bizalom kérdéssel mérhető az általánosított bizalom, mivel sokkal több tudásra van szükségünk a segítőkészségről és tisztességességről ahhoz, hogy nyilatkozunk róla, mint magáról a bizalomról. A statisztikai összefüggéseket a három általánosított bizalom kérdés közt maga is elismeri, mégis úgy véli, hogy a bizalom az nem segítőkészség és nem tisztességesség.

Az új megoldások ideális esetben orvosolni tudják a régi mérések hibáit, azonban a módszertan fejlődése ellenére mégis legtöbbet az eredeti standard hármas kérdésblokkot használjuk, így az operacionalizációs kérdések továbbra is fennállnak. Az elmúlt években született több próbálkozás is az általánosított bizalom survey-felmérésekben történő lekérdezésére a klasszikus (standard és legtöbb ember) három kérdés alkalmazása mellett, melyek megpróbálták a kérdéskört vagy más módon, más kérdésekkel megközelíteni,¹² vagy a kérdésblokkot valamilyen módon kiegészíteni újabb kérdésekkel.¹³ Következőekben a legutolsónak

¹¹ Vö. FEHR et al. 2003; GLAESER et al. 2000; REESKENS–HOOGHE 2008.

¹² Vö. YAMAGISHI T.–YAMAGISHI M. 1994; NAEF–SCHUPP 2009.

¹³ Vö. STURGIS–SMITH 2010; GRÜNHUT et al. 2019b.

említett kísérlettel és a hozzá tartozó elmélettel, és annak jövőbeli lehetőségeivel foglalkozom részletesen.

A bizalom racionális, morális és emocionális igazolási elveinek megjelenései

A bizalom szakirodalmában az egyik releváns kulcsfogalom az általánosított bizalom fogalma, vagyis a megkülönböztetés nélküli, általában az embertársakba vetett bizalom. A bizalom koncepcióval foglalkozó szerzők egyetértenek abban, ha nincs kockázat, nincs szükség bizalomra se.¹⁴ Tehát a bizalom a jövőre irányul, a múlt tapasztalataiból táplálkozik és összefüggésben van a kockázatokkal, illetve többszereplős folyamat.¹⁵ Ez felírható a sokak által használt képlettel: A megbízik B-ben, hogy Y-t fog cselekedni t időben.¹⁶ Az általánosított bizalom diszpozíció vizsgálatánál a képlet „A megbízik” részével kell foglalkoznunk, mely referál az egyéneket az életük során ért más-más pszichés (emocionális) és szocializációs (morális) hatásokra, így az egyének máshogy mérik fel a kockázatokat, mely a bizalom eltéréséhez is vezethet.¹⁷ Ha jobban megvizsgáljuk, akkor a bizalom mögött igazoláselvekkel találkozhatunk. Az egyének bizalomdiszpozícióit különböző élményeik különböző módon befolyásolják,¹⁸ így érdemes a bizalom mellett ezeket, a mögöttes meghúzódo igazoláselveket is megvizsgálni.

Piotr Sztompka (1999) a bizalom mögött meghúzódo igazolások három változatát különíti el. Az első a racionális igazolások: rendszeresség (koherencia, kiszámíthatóság, konzisztencia, prognosztizálhatóság, kalkulálhatóság); logikusság (megalapozottság, indokoltság,

¹⁴ GRÜNHUT 2019.

¹⁵ SZTOMPKA 1999.

¹⁶ HARDIN 2002.

¹⁷ GRÜNHUT et al. 2019a.

¹⁸ USLANER 2002.

okszerűség); objektivitás (realitásérzék, tényszerűség tisztelete); hatékonyság (kompetencia, fegyelmezettség, teljesítménybiztosság); konformitás (szerephez hű viselkedés, szituációadekvát megjelenés, kontextusharmonikus kommunikatív megnyilvánulás). A második a morális igazolások: morális felelősség (általánosan elfogadott princípiumok követése, erkölcsi normák és szabályok betartása, tiszteletreméltség); jóindulatúság (kedvesség, nagylelkűség, humanisztikus bánásmód); nyíltság (egyenesség, őszinteség, szavahihetőség); igazságosság (egyenlő bánásmód, azonos standardok és univerzális kritériumok alkalmazása, becsületesség). A harmadik pedig az emocionális igazolások: önzetlenség (saját érdekkövetés helyett a másik érdekeinek előnyben részesítése); érdekkijárási (mások érdekeinek képviselése, azok támogatása és érvényre segítése); nagyvonalúság (segítőkézség, oltalmazás); empátia (szenzibilitás, szociális érzékenység, együttérzés).¹⁹ Úgy véli, hogy a három igazolás minden bizalmi szituációban egyszerre van jelen, csak eltérő mértékben, tehát a bizalom racionális, morális és emocionális igazolásokra épül.

Az egyén általános bizalma vagy bizalmatlansága mögött a fentebbi diszpozíciók állnak. Ahogy már említettem, az egyén bizalmát az emocionális és a morális hatások alakítják, azonban a racionális igazolásnak (Piotr Sztompka felvetésétől eltérően) megközelítésünk szerint más a funkciója. A bizalom mögött meghúzódó racionális igazolások valójában a bizalmatlanság leküzdéséért felelnek, mivel a két meglévő igazolás mellett nincs szüksége az egyénnek az észszerű magatartásra. Így valójában a morális és emocionális igazoláselvek a bizalom alátámasztásáért, míg a racionális igazoláselvek a bizalmatlanság leküzdéséért felelnek, amiből az következik, hogy a valódi bizalom esetében mindig fontos a mögötte meghúzódó morális és emocionális igazolási elveket vizsgálunk, melyhez az általánosított bizalom elmélete és módszertana ad fogódzkodót a továbbiakban.

¹⁹ GRÜNHUT et al. 2019a.

Ahogy már említettem, vannak, akik nem értenek egyet azzal a felvetéssel, hogy az általánosított bizalmat a mögötte meghúzódó igazolásevekkel együtt szükséges vizsgálni. Eric Uslaner (2002) szerint a bizalom nem segítőkészség, nem tisztességesség, de még igazságosság sem, viszont vannak, akik pont az általánosított bizalom háttérében álló tisztesség, becsületesség és kiszámíthatóság fontosságáról beszélnek.²⁰ Láthatjuk, hogy több példa van napjainkban arra, hogy kísérletet tesznek az általánosított bizalom koncepcionális mérésére, melyek esetében vagy nem jelenik meg konkrétan az igazolásevek elmélete,²¹ vagy megjelenik, mint ahogy a mi kísérleti kérdéstömbünkben, ahol négy kérdéssel kibővítettük az általánosított bizalom három legtöbb ember kérdését, a morális-emocionális alátámasztások tematikája mentén²²:

„Mit gondol, a legtöbb ember elhallgatna bizonyos dolgokat, ha az érdekeik úgy kívánják, vagy az emberek általában inkább őszinték?”

„Ön szerint az esetek többségében az emberek meggondolatlanok, vagy általában ésszerűen viselkednek?”

„Ön szerint az emberek általában kiszámíthatatlanok, vagy inkább kiszámíthatóan viselkednek?”

„Ön mit mondana, általában az emberek következtelenek, vagy inkább következetesek az érdekeik érvényre juttatásában?”

Azonban nem is kell ennyire messze elmenni, az általánosított bizalom hármas kérdésblokkjában a standard bizalom mellett megjelenő két új kérdés kitűnően reflektál az alább felvetettekre, mivel a bizalom mögött meghúzódó morális és emocionális alátámasztásokra kérdeznek velük rá, mikor megfogalmazzák a tisztességességre és segítőkészségre utaló

²⁰ FÜZÉR 2015.

²¹ Vö. YAMAGISHI T.-YAMAGISHI M. 1994; NAEF-SCHUPP 2009; STURGIS-SMITH 2010.

²² GRÜNHUT et al. 2019b.

kérdéseket. Ennek a kiindulópontja a Morris Rosenberg (1956) által létrehozott bizalom mérésére alkalmazott mizantrópia skála volt. Eric Uslaner (2002), illetve Paul Bauer (2015) részletes kutatása alapján is ez volt az első alkalom, mikor a bizalom kérdőíves mérésére a standard kérdés mellett feltettek egyéb kérdéseket azzal a célzattal, hogy a bizalmat valamilyen módon még jobban megalapozzák, és a koncepciót bővítsék.

Habár Morris Rosenberg a bizalommal foglalkozó művében nem tér ki konkrétan arra, hogy a valódi bizalomhoz szükséges a morális-emocionális alátámasztás, mégis öt morális-emocionális megerősítésre alkalmas kérdésből álló mizantrópia skálája alapján méri a bizalmat. A standard bizalom kérdés mellett megalkotott négy új kérdés tehát a morális-emocionális érvelésekhez köthető: segítőkészségre, kihasználásra, törődésre és együttműködésre kérdez rá, nem véletlenül ebből alakult ki a napjainkig előszeretettel használt általánosított bizalom kérdésblokk. Rosenberget érdekelte, hogy a bizalom mellett az őszinteség hogyan függ össze a demokrácia értékeivel és a korrupció elfogadásával, úgy vélte, a bizalom egyéb attitűdökkel is összefüggésben lehet, azonban ezt empirikusan alátámasztani nem volt lehetősége a kutatási eredményeivel.²³ Igaz, egyik elemzésében se azt állítja, hogy az igazi bizalomhoz szükséges egyfajta morális-emocionális-rationális alapfeltétel, viszont az elemzései és az általa létrehozott mérőeszközök magukban foglalják a Grünhut Zoltán (2019) elméletében is felvetetteket, és utalnak arra, hogy az említett értékek és attitűdök, illetve a bizalom között valamilyen kapcsolat van.

Julian Rotter (1967) kérdései hasonló képet mutatnak, azonban itt egy jóval összetettebb kérdéssorral találkozhatunk, ahol 25 kérdés is a bizalom felmérésére irányul. A kérdések itt is – könnyen belátható módon – a morális-emocionális alátámasztáshoz köthetők: olyan témák boncolgatásával találkozhatunk, mint a segítőkészség, igazságosság, kihasználás, őszinteség, tisztességesség, megbízhatóság, szavahihetőség

²³ ROSENBERG 1956.

stb. Rotter (1967) ezen kívül beszél a bizalom (*interpersonal trust*), illetve a megbízhatóság (*trustworthiness*) és a hiszékenység (*gullibility*) összefüggéseiről is, amelynek kapcsán megállapítja, hogy a bizalom mérése esetében nem elegendő csak konkrétan a bizalomra rákérdezni, hanem az említett egyéb morális-emocionális-rationális alátámasztásokra vonatkozó kérdésekre is szükség van.

Tehát már ezekben a művekben is megtalálhatók a csírái annak a feltevésnek, hogy a bizalom mérése esetében nem elegendő a standard kérdés használata, hanem az egyéb morális-emocionális-rationális alátámasztásra utaló kérdésekre is szükségünk van ahhoz, hogy valóban megállapíthassuk egy vizsgált társadalom általánosított bizalmát. Erre egy napjainkig hatással bíró kísérlet volt a legtöbb ember bizalom hármaskérdésének a létrehozása. Amikor Eric Uslaner (2002), illetve Paul Bauer és Marcus Freitag (2018) szerzőpáros rákérdezik a kutatóikban (hangosan gondolkodás módszerével), hogy mit értenek az emberek a standard bizalom kérdés alatt, akkor is valójában ezekre a háttérben meghúzódó alátámasztásokra és érvelésekre igyekeznek rávilágítani, és olyan szavak merülnek fel válaszként, mint a segítőkészség, tisztességesség, őszinteség stb.

A már fentebb említett Patrick Sturgis és Patten Smith (2010) kutatásában is megjelennek a legtöbb ember kérdések mellett az újítások, melyek a morális-emocionális érvelésre reflektálnak, így rákérdezik többek között például a jóindulatra, a cinikusságra és a gyanakvásra:

„I tend to be cynical and sceptical of other’s intentions.”

„I believe that most people are basically well-intentioned.”

„I believe that most people will take advantage of you if you let them.”

„I think that most of the people I dealt with are honest and trustworthy.”

„I’m suspicious when someone does something nice for me.”

„My first reaction is to trust people.”

„I tend to assume the best about people.”
„I have a good deal of faith in human nature.”

Toshio Yamagishi és Midori Yamagishi (1994) bizalom kérdésblokkjuk nem a megszokott legtöbb ember kérdést alkalmazza, de hozzá nagyon hasonló (őszinteségre, önzőségre, hazugságra, együttműködésre utaló) kérdésekkel igyekeznek körbejárni több tanulmányban és vizsgálatban is az általánosított bizalom valódi mivoltát:

„Most people tell a lie when they can benefit by doing so.”
„Those devoted to unselfish causes are often exploited by others.”
„Some people do not cooperate because they pursue only their own short-term self-interest. Thus, things that can done well if people cooperate often fail because of these people.”
„Most people are basically honest.”
„One should not trust until one knows them well.”

Említésre méltó még Michael Naef és Jürgen Schupp (2009) kutatása is, ahol pedig másképpen kérdeznak rá például konkrétan a bizalomra, de az emberekkel való óvatosságra is:

„How much do you trust strangers you meet for the first time?”
„When dealing with strangers, it's better to be cautious before trusting them?”

Ezek a kísérleti vizsgálatok mind jól beilleszthetők a bizalom mérés morális-emocionális alátámasztására szolgáló újítások sorába, és mind valamilyen módon az adott érvrendszerhez kapcsolhatók. Mint ahogy kiderült, a bizalom kutatások körében elfogadott tény a bizalom racionális-morális-emocionális igazolásokra épülése,²⁴ azonban ha a bizalom

²⁴ GRÜNHUT 2019.

alátámasztására csak racionális érvek születnek, nem lehet bizalomról beszélni, csak a bizalmatlanság leküzdéséről, mivel a valódi bizalomhoz szükséges a morális és emocionális alátámasztás is,²⁵ bár Piotr Sztompka (1999) úgy érvel, hogy a bizalomhoz a három igazolási elv együttes léte szükséges. Ebből kiindulva vizsgáltam meg az eddigi kérdőíves bizalomkutatásokat, hogy miképp jelentek meg azokban a felmérésekben a morális és emocionális alátámasztások, akár tudatos törekvések formájában, akár tudattalanul, a feltett kérdések soraiban.

Tehát az általánosított bizalmat mindig a morális és emocionális igazoláselvekkel együtt érdemes vizsgálni, a fenti elméletek alapján,²⁶ mely arra kényszeríti a jövőbeli kutatásokat, hogy ne csak a standard bizalom kérdéssel mérjék a bizalmat, sőt az általánosított bizalom három kérdésénél is lépjenek tovább, és kérdezzenek rá a bizalom mögött meghúzódó alátámasztó érvekre is. Igaz, vannak, akik továbbra is csak a standard bizalom kérdést tartják meghatározónak és egyedül alkalmazzák az általánosított bizalom mérésére,²⁷ illetve olyanok is akadnak, akik a legtöbb ember három kérdését kételkedve és kritikusan, de alkalmazzák,²⁸ azonban a legtöbb nemzetközi²⁹ és hazai³⁰ elemzés mégis elfogadja a három kérdés releváns mivoltát, igaz különböző feltételezésekkel és indoklásokkal támasztják azt alá. Napjainkra egyre inkább meg is jelennek a bizalom mögött meghúzódó alátámasztásokra apelláló kérdéssel történő mérések a survey kérdőívekben,³¹ mely elfogadható módszernek tűnik az általánosított bizalom mérésére, így érdemes a jövőben ezekre nagyobb figyelmet szentelni, és a finomításukon tevékenykedni.

²⁵ GRÜNHUT et al. 2019a.

²⁶ Uo.

²⁷ USLANER 2002.

²⁸ REESKENS–HOOGHE 2008.

²⁹ BAUER–FREITAG 2018.

³⁰ BODOR–GRÜNHUT 2015.

³¹ Vö. YAMAGISHI T.–YAMAGISHI T. 1994; GRÜNHUT et al. 2019b.

Összefoglalás

Tanulmányomban áttekintettem az általánosított bizalom bevett kérdőíves mérési módszereit, azoknak a fejlődését, majd a koncepciót érintő kritikákat és innovációkat, illetve bemutattam egy saját, lehetséges mérőeszközünket és a mögötte meghúzódó elméletet. Ezek alapján összességében elmondható, hogy az egyén akkor tud bizalommal lenni konkrét személyek felé, ha általában bizalmat érez embertársai irányában, mely mögött a szocializáció során szerzett morális és az egyéni pszichés fejlődés során szerzett emocionális igazoláselvek állnak, valamint a másik felé mutatott bizalom racionális alátámasztása csak a bizalmatlanságát leküzdésében segíti. Ennek vizsgálatára alkalmas az általánosított bizalom elmélete, felmérésére pedig kezdetleges szinten az általánosított bizalom három kérdése, a standard bizalom kérdéssel és a hozzá tartozó tisztességre és segítőkészségre utaló kérdésekkel. Viszont a mérőeszköz fejlesztése a jövőben elengedhetetlen feladata lesz a bizalom felmérések módszertanával foglalkozó kutatóknak.

Irodalomjegyzék

- ALMOND–VERBA 1963 = Almond, A. Gabriel – Verba, Sidney: *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University, 1963.
- BACHMANN–ZAHEER 2006 = Bachmann, Reinhard – Zaheer, Akbar (szerk.): *Handbook of Trust Research*. Northhamton: Edward Elgar Publishing Limited, 2006.
- BAUER 2015 = Bauer, C. Paul: *Three essays on the concept of trust and its foundations*. 2015.

- BAUER–FREITAG 2018 = Bauer, C. Paul – Freitag, Markus: Measuring Trust. In: Uslaner M. Eric (szerk.): *The Oxford Handbook of Social and Political Trust*. 2018, 15–36.
- BODOR–GRÜNHUT 2015 = Bodor Ákos – Grünhut Zoltán: Társadalmi rétegződés Magyarországon a bizalom mentén. *Századvég*, 78(4), 2015, 19–48.
- COOK 2001 = Cook, S. Karen (szerk.): *Trust in Society*. New York: Russell Sage Foundation, 2001.
- DEUTSCH 1960 = Deutsch, W. Karl: The Propensity to International Transactions. *Political Studies*, 8(2), 1960, 147–155.
- FEHR et al. 2003 = Fehr, Ernst – Fischbacher, Urs – Schupp, Jürgen – Rosenblatt, Bernhard von – Wagner, Gert G.: A Nation-Wide Laboratory: Examining Trust and Trustworthiness by Integrating Behavioral Experiments into Representative Surveys. 2003.
- GAMBETTA 2008 = Gambetta, Diego (ed.): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. *British Journal of Sociology*, 13(1), 2008.
- GLAESER et al. 2000 = Glaeser, L. Edward – Laibson, David – Scheinkman, Jose – Soutter, Christine: Measuring trust. *Quarterly Journal of Economics*, 115(3), 2000, 811–846.
- GRÜNHUT 2019 = Grünhut Zoltán: Új irányok a bizalomkutatásban: elmélet és mérés. *Replika*, (113) Új irányok a bizalomkutatásban 2019, 7–10.
- GRÜNHUT et al. 2019a = Grünhut Zoltán – Bodor Ákos – Kömüves Dániel: A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából. *Replika*, (113) Új irányok a bizalomkutatásban. 2019a, 11–24.
- GRÜNHUT et al. 2019b = Grünhut Zoltán – Bodor Ákos – Hegedüs Márk: A bizalom morális-emocionális és racionális igazolásainak empirikus vizsgálati lehetőségei. *Replika*, (113) Új irányok a bizalomkutatásban. 2019b, 25–43.

- FUKUYAMA 1995 = Fukuyama, Francis: Trust: he Social Virtues and the Creation of Prosperity. Free Press, 1995.
- FÜZÉR 2015 = Füzér Katalin: A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete. *Századvég*, 78(4), 2015, 5–18.
- HARDIN 2002 = Hardin, Russell: Trust and Trustworthiness. The Russell Sage Foundation, 2002.
- KHODYAKOV 2007 = Khodyakov, Dimitry: Trust as a Process: A Three-Dimensional Approach. *Sociology*, 41(1), 2007, 115–132.
- KOPASZ 2003 = Kopasz Marianna: A bizalom különböző aspektusai a hazai vállalkozások üzleti kapcsolataiban. In: Lengyel György (szerk.): Információs technológia és életminőség. BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, Budapest, 2003.
- LEWIS 1985 = Lewis, J. David – Weigert, Andrew: Trust as a Social Reality. *Social Forces*, Vol. 63, Issue 4, 1985, 967–985.
- LUHMANN 1988 = Luhmann, Niklas: Soziale Systeme. Akademie Verlag GmbH, 1988.
- LYON et al. 2012 = Lyon, Fergus – Möllering, Guido – Saunders, Mark N. K.: Handbook of research methods on trust. *The Academy of Management Review*, Vol. 20, No. 3, 2012, 709–734.
- NANNESTAD 2008 = Nannestad, Peter: What have we learned about generalized trust, if anything? *Annual Review of Political Science*, 11, 2008, 413–436.
- NAEF–SCHUPP 2009 = Naef, Michael – Schupp, Jürgen: Measuring trust: Experiments and surveys in contrast and combination. *IZA Discussion Paper*, 4087, 2009, 1–44.
- NOOTEBOOM 2002 = Nooteboom, Bart: Trust, institutions and development. 2002.
- MAYER et al. 1995 = Mayer, Roger C. – Davis, James H. – Schoorman, F. David: An Integrative Model of Organizational Trust. *The Academy of Management Review*, Vol. 20, No. 3, 1995, 709–734.
- REESKENS–HOOGHE 2008 = Reeskens, Tim – Hooghe, Marc: Cross-cultural measurement equivalence of generalized trust. Evi-

- dence from the European Social Survey (2002 and 2004). *Social Indicators Research: An International and Interdisciplinary Journal for Quality-of-Life Measurement*, Vol. 85, issue 3, 2008, 515–532.
- ROSENBERG 1956 = Rosenberg, Morris: Misanthropy and Political Ideology. *American Sociological Review*, 21(6), 1956, 690–695.
- ROTTER 1967 = Rotter, B. Julian: A new scale for the measurement of interpersonal trust. *Journal of Personality*, (35), 1967, 651- 665.
- STURGIS–SMITH 2010 = Sturgis Patrick – Smith, Patten: Assessing the Validity of Generalized Trust Questions: What Kind of Trust Are We Measuring? *International Journal of Public Opinion Research* 22(1), 2010, 74–92.
- SZTOMPKA 1999 = Sztompka, Piotr: Trust: A Sociological Theory. Cambridge University Press, 1999.
- USLANER 2002 = Uslaner, M. Eric: The Moral Foundations of Trust. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- WELCH et al. 2005 = Welch, W. Eric – Hinnant, Charles C. – Moon, M. Jae: Linking Citizen Satisfaction with E-Government and Trust in Government. *Journal of Public Administration Research and Theory*, Volume 15, Issue 3, 2005, 371–391.
- YAMAGISHI T.–YAMAGISHI M 1994 = Yamagishi, Toshio – Yamagishi, Midori: Trust and commitment in the United States and Japan. *Motivation and Emotion* 18, 1994, 129–166.



LUKA DÁNIEL

Földösszevonások Magyarországon 1945–1967, a földhasználat kényszermodernizációja

1. Bevezetés

A mezőgazdasági termelés módja és a vidéki életforma gyökeres átalakuláson ment keresztül a 18. és a 21. század között. A transzformáció szerves részeként a földhasználat és a földhasznosítás kisebb vagy nagyobb mértékben, de a modernizációs kísérletek középpontjában állt. Az állami beavatkozás mértékét többek között a földbirtokpolitikai intézkedések által becsülhetjük meg úgy, hogy a vizsgált folyamatot társadalmi és gazdasági kontextusba helyezzük. Kétségtelen, hogy az egyik legradikálisabb változás a földbirtokviszonyokban a kommunista diktatúra idején történt a fent említett két évszázad között. A tradicionális parasztságot és vidéki életet egy új, szovjet mintán alapuló üzemszerű forma zúzta szét, a „mezőgazdasági termelőszövetkezet”. E tanulmány a földösszevonások elemzésével a földhasználat kényszermodernizációs folyamatának egy részletére összpontosít, és keres válaszokat a következő kérdésekre: Vajon milyen módon vontak össze földeket 1945 után? Milyen módszereket alkalmaztak a kommunista diktatúrában a célból? Hogyan alakították át a tagosítás fogalmát, és mik voltak a földösszevonási eljárások fő elemei? Mikor és milyen földösszevonás folyt a vizsgált időszakban? A lokális és országos szinten feltárt új forrásanyag alapján ismertetem a jogszabályalkotás fő mozzanatait. A szakirodalomban eddig még nem említett primer források mellett olyan új

szempontokra helyezek hangsúlyt, amelyek által a földösszevonások, a földhasználat és általában az agrártörténet számára is új konklúziókat lehet megállapítani.¹ A földösszevonás a kommunista diktatúrában a mezőgazdaság átalakításának, a szövetkezetesítés² és kollektivizálás szerves részét képezte. További hipotézisem, hogy Magyarországon tagosítás a régi értelemben 1948/1949-től nem történt, és hogy 1967-ig, illetve az után is folyamatosan történtek földösszevonások. Az elemzésben elhelyezem a földösszevonást a földbirtokpolitikai intézkedések

¹ Viszonylag sok helytörténeti feldolgozás született a tagosításokról, mint a jobbágyfelszabadítás utáni birtokrendezések részeleméről. Lásd például: SZÍJ 1966; SIMONFFI 1971. A 19. század közepe és a 20. század közepe közötti földbirtokpolitikáról, röviden a tagosításról lásd: TAKÁCS 1976. Ugyancsak az előbbi időintervallumban a tagosítások történetére, illetve az 1948 és 1956 közötti évek földösszevonásaira fókuszálva számos tanulmányt és egy könyvet írt Nádasdi József: NÁDASDI 1990; NÁDASDI 1992; NÁDASDI 1993; NÁDASDI 1996. Nagy József külön részt szentelt a „tagosításnak” az 1949 és 1956 között a szántóföldi művelés állami irányítását és a gazdálkodás feltételeit tagláló tanulmányában. NAGY 2001. Az átfogó agrártörténeti munkákban található több adatsor és információ a „tagosításokról” általában a kommunista diktatúra 1948 és 1953 közötti időszakára vonatkozik. Ezekben általános az a megállapítás, hogy a „tagosítás” a szövetkezetesítést/kollektivizálást elősegítő intézkedéssé vált, amellyel „termelőszövetkezetekbe” kényszerítették a parasztságot, s amely előidézője lett a „földfelajánlásoknak” és a termelési bizonytalanságnak. SIPOS 1994, 496; HONVÁRI 1996, 539–541.; VARGA 2006, 231.; ESTÓK–GUNST–FEHÉR–VARGA 2008, 292.; NAGY 2009, 140–153.; Ö. KOVÁCS 2012, 120–123, 168.; GYARMATI 2013, 186–187. A szakirodalomból leginkább Nádasdi József munkáit emelném ki, aki az 1948 utáni földösszevonásokat összetett módon vizsgálta, rámutatott arra, hogy a „tagosítás” általában a nagyüzemi földhasználat kialakításának és a földmagántulajdon felszámolásának az eszköze is volt. A szerző mindennek ellenére nem fejtette ki a földösszevonások módszereit teljesen, és a „tagosítások” történetét csak 1956-ig ismerteti. Nagy József szerint 1956 ősze volt az, amikor a „tagosítások” gyakorlatilag jelentéktelen mértékben folytak és befejeződtek. NAGY 2001, 1117.; NAGY 2009, 153. A földhasználat 20. századi főbb tendenciáit tekintik át Surányi Béla és Laczka Sándorné tanulmányaikban, amelyekben röviden olyan tényezőkre is kitértek, mint az üzemforma és a földek tagoltsága. SURÁNYI 1994, 389–390, 398.; LACZKA 1998, 119–120.

² A tanulmányban a szövetkezetesítésen a szovjet mintán alapuló kényszerszövetkezetek létrehozását értem.

szövevényes, viszont logikusan összefüggő hálózatában. Rámutatok arra, hogy (1) 1948/1949-től változó ütemben, folyamatosan történtek földösszevonások az 1950-es, 1960-as éveken át a mezőgazdaság átalakításának részeként, és (2) a magyar jogtól és mezőgazdaságtól idegen, jórészt földcsere nélküli földrendezéssel, részben a földtulajdon és a földhasználat alapján hozták létre az összevont földeken a nagyüzemi földhasználatot. A tanulmányban a földek racionális használatát előmozdító egybevonására a földösszevonás fogalmat használom, évszázadokon és korszakokon átnyúlóan.³

2. Földbirtokpolitika és földösszevonások 1945 előtt

Milyen tényezők voltak hatással a földhasználat alakulására, fejlődésére? Például az állam-, a jog- és a politikai rendszerben bekövetkező változások, különösen a tulajdoni és használati jogot érintő szabályozások, s nem kevésbé mindezek következményeként a társadalom és a gazdaság átforgalmazása hosszú távon. A nagyobb, mezőgazdaságilag hasznosítható földterületek kialakításának a gondolata földösszevonás által abból a célból, hogy a gazdálkodás effektívebb és racionálisabb legyen, évszázadokkal ezelőttre nyúlik vissza. A gazdálkodás fejlesztését gátolta a földaprózódás és a nyomáskényszer. A birtokok, telkek szétaprózódása öröklés és adásvétel által egyre nagyobb méreteket öltött, először a földesúri majorsági földeket kezdték összevonni, tagosítani, majd pedig a jobbágytelkeket is. A jobbágyfelszabadítás után a szabad parasztbirtokok meglévő kötöttségei 1871-ben szűntek meg teljesen, s ezután az aprózódás mindinkább felgyorsult.⁴ Léteztek kötött, védett birtokok,

³ A továbbiakban a következő szavakat idézőjelekkel használom, mivel megfelelő értelmezésük nem csak ezek vélhető jelentésüktől függ, hanem a pártállam általi átértelmezésüktől is: „földreform”, „termelőszövetkezet”, „tagosítás”, „földfelajánlás”, „állami tartalékföld”, „önkéntes földcsere”.

⁴ NÁDASDI 1996, 25.

amelyeket nem lehetett elidegeníteni és megterhelni, s amelyek örökösödés által sem osztódtak fel. A kibontakozó kapitalista gazdaságban a birtokaprózódás megakadályozására felvetett tervekben sokan annak a liberális nézeten nyugvó alapelvnek a támadását látták, amely szerint az új gazdasági rend sarokköve a magántulajdonon alapuló polgári tulajdon, amellyel a tulajdonos szabadon rendelkezhetett.

Milyen ötletek és tervek születtek az aprózódás megakadályozására? A birtok- és/vagy parcellaminimum, az örökösödési és/vagy ingatlanforgalmi korlátozás bevezetése, kombinálva még egyéb intézkedésekkel.⁵ A vita a huszadik század közepéig tartott, s eközben a fókusz mindinkább egy szükséges földreform felé tolódt, miközben a problémára időleges megoldásként a magántulajdonon alapuló tagosítás, vagyis a hatósági közreműködéssel végrehajtott földösszevonás kínálkozott. A parasztság azonban a kényszerintézkedéseket ellenségesen fogadta, így a tagosítások, amelyek gyakran vélt vagy valódi sérelmekhez vezettek, csak lassan és vontatottan haladtak. Bár olyan általános és radikális jogszabály nem jelent meg 1945-ig, amely az amőbaként osztódó birtokok további aprózódását hosszú távon megakadályozta volna, különböző tervezetek készültek, amelyek jogi úton előmozdították volna a földek összevonását, egyben maradását. 1894-ben megjelent egy jogszabály, amely lendített a szabad földhasználat terjedésén, a huszadik század elejétől pedig lehetővé vált egy község határának részleges vagy teljes, általános tagosítása.⁶ Az 1920. évi földreformban is helyet kapott a tagosítás, amit az Országos Földbirtokrendező Bíróság a juttatott földekre közérdekből is elrendelhetett. Mindezek ellenére az 1930-as évek közepére körülbelül 15 millió apró parcellából tevődött össze a mezőgazdasági földterület.

⁵ HÁRSFALVI 1972.

⁶ 1894. évi XII. törvénycikk a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről. NÁDASDI 1996, 41.

3. „Demokratikus földreform” és tagosítások 1945–1948/1949

Mielőtt ennek az elsőre talán nem túl érdekesítőnek hangzó témának az érdekesebb részét jobban „megkapargatná” az ember, szükségesnek mutatkozik a második világháború és a radikális kommunista agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitika kezdete közötti időszakot és tagosításokat röviden felvázolni. Köztudott, hogy többek között a nagybirtokokat igénybe véve földosztásra került sor. A „demokratikus földreform” a kommunista párt által kezdeményezett, tervezett és végrehajtott első olyan földbirtokpolitikai intézkedés volt, amellyel beavatkoztak a földbirtokviszonyokba. A „földreform” által létrejött több százezer új gazdaság és birtoktest.⁷ A szétszórt parcellák száma drasztikusan emelkedett, a magángazdaságok tagosítása azonban nem vált prioritássá.⁸ A felosztott föld a juttatottak magántulajdonába került. A „földreform” kiváló lehetőség lett volna több „birtoktípus” számára is a racionálisabb földhasználat kialakítására. Bár pontos statisztikai adat nem áll rendelkezésre, valószínűsíthető, hogy a nagyobb parasztbirtokok tagosítottsági állapota sokkal kedvezőbb volt, mint a többi „birtoktípusé”. A „földreform” során juttatott földeket először nem, később pedig csak miniszteri engedéllyel lehetett tagosítási eljárásba bevonni. 1946-ban újraindították a második világháborúban félbeszakadt tagosításokat.⁹ A Földművelésügyi Minisztérium egyik ügyiratában 42 olyan közsé-

⁷ NÁDASDI 1996, 103.; NAGY 2001, 1108. Pontos adat nem áll rendelkezésre a parcellák számát illetően. Az 1949. évi népszámlálás mezőgazdasági adatai sem tartalmaznak erről információt, csupán a következő található erről: „[...] a szántóterület elaprózottsága igen nagyarányú, részben a racionális gazdálkodás lehetőségén aluli.” 1949. évi népszámlálás. 2. Mezőgazdasági eredmények 1949, 22.

⁸ NÁDASDI 1996, 101–103.; NAGY 2001, 1108.

⁹ *Magyar Közlöny*, 194. szám, 25.000/1946. (VIII.28.) I.M. számú rendelet a háború következtében félbeszakadt vagy felfüggesztett tagosítási ügyek folytatása tárgyában. 1946. augusztus 28. *Magyar Közlöny*, 43. szám, 16.000/1948. (II.21.) I.M. számú rendelet a tagosítási és birtokrendezési ügyekben követendő eljárásról szóló

get soroltak fel, amelyekből tagosítási kérvényt nyújtottak be a háború idején, azonban azokat még nem tárgyalták.¹⁰ Sok helyen ellenezte a parasztság az eljárások folytatását, az érintett birtokosok kérvényeket írtak, hogy földjeiket ne vonják be a földösszevonásba.

A „földreform” során juttatott földeket csak engedéllyel lehetett elidegeníteni és megterhelni a juttatástól számított tíz évig. 1944 májusában lépett hatályba egy jogszabály, amely szinte teljesen beszüntette az ingatlanforgalmat. A háború után ugyan kétségek merültek fel e jogszabály hatályon kívül helyezéséről, de nem a birtokaprózódás megakadályozása miatt.¹¹ Végül 1945 szeptemberében megszüntették az 1944. évi ingatlanforgalmi korlátozásokat, viszont az ingatlanforgalom csekély mértékű volt 1945 és 1948/1949 között. A törpe- és kisbirtokosok ingatlanszerzését kívánták előmozdítani, ami azonban igen nehézkes volt a felszerelés- és tőkehiány miatt. Sokan inkább földet adtak el azért, hogy gazdasági felszereléshez juthassanak, vagy hogy állatállományukat gyarapítsák. A nagyobb birtokkal rendelkező gazdák földvásárlása olyan földkoncentrációt idézhetett elő, ami önmagában is a földek összevonását eredményezhette. A földek adás-vétele mellett a birtokok elaprózódásának egy másik oka az öröklési rend volt, amely az egyenlő osztály elvét követte. A Magyar Jogászegylet magánjogi szakosztálya és civiljogi szemináriumuk 1946. május 31-én közös ülést tartott, és elemezték a fennálló törvényes öröklési rendnek a hatását a mezőgazdasági kisbirtokokra.¹² A következő években az öröklési jogi reform előkészítése során szintén felmerült a mezőgazdasági birtokok öröklésének külön történő

34.700/1935. I.M. számú rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában. 1948. február 21.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) XIX-K-1-y 398. ő.e. 179.788/1946. sz. a hadi események következtében eddig még le nem tárgyalt tagosítási kérvények, 1946. június.

¹¹ MNL OL XIX-E-1-c 4. ő.e. 1148/1946. sz. rendelettervezet a mező- és erdőgazdasági ingatlanforgalom szabaddá tétele tárgyában, 1946. augusztus–szeptember.

¹² MNL OL XIX-E-1-c 46. ő.e. 1800/1946. sz. a Magyar Jogászegylet átirata az Igazságügyminisztériumhoz, 1946. június 3.

szabályozása abból a célból, hogy megakadályozzák a felaprózódást.¹³ 1949-ben azonban kezdetét vette a kampányszerű szövetkezetesítés és kollektivizálás, s ezek elengedhetetlen részeként a földek összevonása a „szocialista szektor”, vagyis a „termelőszövetkezetek” és állami gazdaságok számára. A parasztgazdák magántulajdonában lévő földek tagosításának története részben 1948 őszén fejeződött be, mivel feltételezhető, hogy ekkor megtiltották újabb tagosítási eljárások elindítását, illetve 1949 közepén, amikor a még folyamatban volt eljárásokat befejezték.

4. Földösszevonás mint földbirtokpolitikai eszköz 1948/1949 után

4.1. Az új földösszevonási jogszabályok kifformálódása és a jogszabályalkotás fő pontjai 1949–1959

A kommunista pártvezetés, hivatalosan a kisbirtokos parasztság védelmében, 1948 augusztusában hatályba léptetett két rendeletet, egyet a haszonbérletekről, és egy másikat az ingatlanforgalomról.¹⁴ Utóbbinak a pártpropaganda szerint a fő célja a „kulákok”¹⁵ földspekulációjának, földszerzésének megakadályozása volt. Gyakorlatilag azonban mindez a magánszemélyek közötti ingatlanforgalom szinte teljes beszüntetését jelentette, mint ahogy a „kulákoktól” a haszonbérleteik egy részének

¹³ MNL OL MDP Titkárság 276. f. 54. cs. 64. ő. e. 1949. szeptember 28. Az Igazságügy-minisztérium feljegyzése öröklési jogunk reformjáról, 1949. augusztus 25.

¹⁴ *Magyar Közlöny*, 193. szám, 8.990/1948. (VIII.28.) Korm. számú rendelet a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozása tárgyában. 1948. augusztus 28. *Magyar Közlöny*, 194. szám, 9.000/1948. (VIII.29.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről. 1948. augusztus 29.

¹⁵ Azokat a gazdákat minősítették „kuláknak”, akiknek tulajdonában több mint 25 katasztrális hold (kh) volt, vagy földjeik értéke meghaladta a 350 aranykoronát. Gyakorlatilag azonban ennél sokkal tágabb volt azoknak a köre, akiket „kuláknak” nyilvánítottak.

igénybevétele is a szövetkezetesítés érdekében történt. 1948 őszén a pártvezetés egyértelművé tette az ország köznéleménye számára, hogy kezdetét veszi a kollektivizálás. A szovjet mintán létrehozandó kollektív nagyüzemek táblás földhasználatának kialakítása érdekében pedig szükséges volt a közös használatba került/kerülő földek összevonása. Ez a folyamat el is kezdődött, méghozzá a régi jogszabályok alapján.¹⁶ 1949-ben azonban még radikálisabbá vált a kommunista párt agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikája. A „földreformot” hivatalosan is befejezték nyilvánították, szabályozták az állami tulajdonban lévő és állami kezelésbe került földek hasznosításának módját, befejezték a telepítéseket, és megjelent egy rendelet a „földfelajánlásokról”. A földösszevonásokat „birtokrendezésnek” vagy „tagosításnak” nevező új jogszabály 1949 közepére kezdett formát ölteni.¹⁷ Milyen földeket vontak össze hatósági közreműködéssel a „szocialista szektor” számára? Részben magántulajdonban, részben állami tulajdonban lévő földeket. A földtulajdonosok egy része belépés útján vitte közös használatba földjét, a földek egy része pedig „földfelajánlás” révén haszonbérlet vagy ingyenes használat jogcímen, illetve magántulajdonban lévő, de kényszerhasznosított ingatlanként került közös használatba. A kampányszerű „tagosítások” során a „kulákok” jó minőségű és nagyobb tagokban lévő földjeit vették igénybe

¹⁶ Így például a telepes községekben. MNL OL MDP Titkárság 276. f. 54. cs. 55. ó.e. 1949. július 27. Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály, javaslat a Titkárság számára a sváb ingatlanok problémáinak rendezésére. 1949. július 25. 472 telepes községben folyt ekkor már a „szocialista szektor” számára a 25.000/1946. I.M. számú rendelet alapján földösszevonás.

¹⁷ MNL OL M-KS 276. f. 93. 99. ó.e. a Magyar Népköztársaság .../1949. számú rendelete a közületi és szövetkezeti mezőgazdasági ingatlanok általános és részleges birtokrendezéséről, 1949. május 20. MNL OL MDP Titkárság, 276. f. 54. cs. 45. ó.e. 1949. május 25. MDP Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság javaslata az MDP Központi Bizottság Titkársága számára az őszi tagosítás tervének elkészítéséhez, 1949. május 25. MNL OL M-KS 276. f. 85. 28. ó.e. törvénytervezet a tagosításról, 1949. július 12. Törvénytervezet a részleges tagosításról, 1949. július 17. MNL OL M-KS 276. f. 93. 81. ó.e.

nagyobb táblák kialakítása céljából, vagyis a jó tagosítottsági állapotban lévő magánüzemeket számolták fel legelőször. Ez ad magyarázatot arra is, hogy miért akadályozták meg a párt- és állami szervek a „kulákbirtokok” eladását, elajándékozását vagy természetbeni megosztását amellett, hogy ne kerülhessenek a „kulákok” kisebb birtokkategóriába.

1949-ben úgy döntött a pártvezetés, hogy még nincs szükség a községek majdnem teljes területét érintő általános „birtokrendezésre”/általános „tagosításra”, hanem csak részleges „tagosításra”.¹⁸ Ennek oka az volt, hogy a szövetkezetesítés elején a földeknek csak egy részét vonták közös művelésbe és elkerülhették a magángazdaságok teljes tagosítását. Az első „tagosítási” jogszabálytervezetek tartalmzták az általános „tagosítás” lehetőségét, és módot adtak volna a „termelőszövetkezetek” közös használatban lévő/kerülő földek mellett a magángazdák megmaradt földjeinek az összevonására is, főleg azért, hogy később a nagyüzemi táblákhoz azokat könnyebben hozzácsatolhassák. A „tagosítás” immáron nem a régi értelemben vett tagosítást jelentette, hanem csakis a „szocialista szektor” számára, részben a magántulajdonon, s részben a földhasználaton alapuló földösszevonást azért, hogy létrehozzák a nagyüzemi földhasználatot. A Rákosi-korszak első éveiben a „részleges tagosítások” során a tulajdonjogi változást előidézõ földcserekkal a gazdák földtulajdonosi tudatán akartak lazítani, azonban a cserék tömeges földelhagyáshoz és „földfelajánláshoz” vezettek, mindez pedig a föld hasznosítását veszélyeztette. A „kulákok” földjüket szintén egyre nagyobb mértékben adták át állami tulajdonba, méghezõzõ ellenszolgáltatás nélkül. A radikális politikai irány természetesen az agrárágazatban

¹⁸ Egészen pontosan a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőség Mezőgazdasági és Szövetkezeti (Szövetkezetpolitikai) Bizottsága határozott errõl, mint az MDP agrárügyekben illetékes döntéshozó szerve. MNL OL MDP Titkárság, 276. f. 54. cs. 45. õ.e. 1949. május 25. MNL OL M-KS 276. f. 85. 28. õ.e. 1949. július 12. *Magyar Közlöny*, 180–181. szám, a Népköztársaság Elnõki Tanácsának 1949. évi 3. számú törvényerejû rendelete a mezõ- és erdõgazdasági ingatlanok részleges tagosításáról. 1949. augusztus 30.

is problémahalmazokat idézett elő, amelyeknek a pártvezetés tudatában volt, azonban a kollektivizálás folyamatát nem kívánták jelentősen lelassítani vagy átmenetileg beszüntetni.¹⁹ Az 1950-es évek elejétől a részleges „tagosításokat” korlátozni kezdték, irányelvvé vált, hogy egy községben a többszöri részleges „tagosítást” és az azzal járó földcseréket redukálni kell.²⁰ A hangsúly az általános „tagosításra” helyeződött. Kérdéses, hogy 1950-ben mennyi ilyen földösszevonási eljárást hajtottak végre, 1951-től azonban már kampányszerűen folytak általános „tagosítások”.²¹ Ilyenkor minimális földcserével kialakíthatták a nagyüzemi táblákat, a megmaradt magángazdák földjeit pedig egybevonhatták az úgynevezett egyéni táblákban.²² Az agrárproblémák és krízis kiszé-

¹⁹ Ténylegesen 1952. július 17-én határoztak a mezőgazdaság „szocialista átalakításának” fokozatosabbá tételéről. MNL OL MDP Politikai Bizottság, 276. f. 53. cs. 102. ő.e. 1952. július 17. Szigorúan bizalmas sz. a Politikai Bizottság határozata a mezőgazdaság szocialista átszervezésének ütemére. 1952. július 17.

²⁰ Erről először az MDP Politikai Bizottság 1951. április 6-iki ülésének anyagában olvashatunk, majd pedig ezt követően a Titkárság több ülésének anyagában, amelyeken a „termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztéséről” vagy a „tagosításról” határoztak. MNL OL MDP Politikai Bizottság, 276. f. 53. cs. 71. ő.e. 1951. április 6. 1953 első felében a meglévő „állami tartalékföldek” betagosítását tervezték, miközben a mezőgazdaságot Nagy Imre mint a Minisztertanács egyik elnökhelyettese koordinálta.

²¹ A telepese községekben 1949-ben és 1950-ben (részleges) birtokrendezés címszó alatt folytak a „szocialista szektor” számára részleges földrendezések és egyéb földbirtokpolitikai intézkedések. Valószínűsíthető, hogy már 1950-ben is történtek általános „tagosítások”/földrendezések, Nádasdi József szerint az első ilyen földösszevonási eljárásokat 1951-ben hajtották végre. NÁDASDI 1996. 126. Található a szakirodalomban olyan adatsor is, amely szerint 1950-ben már 352 „általános tagosítás” volt. HONVÁRI 1996. 540. A Minisztertanács 1951. február 9-én hozott határozatot arról, hogy engedélyezi és felhatalmazást ad általános „tagosítások” végrehajtására a Földművelésügyi Minisztériumnak. MNL OL XIX-K-1-y 1286. ő.e. 00120/1951. sz. MNL OL MDP Titkárság, 276. f. 54. cs. 132. ő.e. 1951. február 21. *Magyar Közlöny*, 110. szám, 145/1951. (VII.24.) M.T. számú rendelet a termelőszövetkezeti községekben (városokban) a mező- és erdőgazdasági ingatlanok tagosításáról. 1951. július 24.

²² Körülbelül 1953 márciusáig 4 033 000 kh-t vontak össze a „szocialista szektor” számára, ebből szántó 3 302 000 kh volt. MNL OL XIX-A-2-ee 184. ő.e. 1094/Po/1953.

lesedése 1952/1953-ra oda vezetett, hogy először a speciális szőlő- és öntözéses, illetve az „állami tartalékföld” területeken, majd pedig egyáltalán nem terveztek semmilyen területen sem részleges „tagosítást”. Ezért készült el 1953 júniusára egy jogszabálytervezet, amely csakis a nyári általános „tagosítások” végrehajtását szabályozta.²³ A „tagosításokat”, amelyek során parasztokat kényszerítettek földcserére vagy „termelőszövetkezetbe” lépésre, „földfelajánlásra”, nyilvánosan is elítélték, és átmenetileg beszüntették a Nagy Imre vezette „új szakaszban”.²⁴ Az új földösszevonási szabályozás kidolgozása már 1954-ben kezdetét vette egy általános földjogi kódex elkészítésével párhuzamosan. Ezek szerint az „általános tagosítást” átnevezték földrendezésre, a „részleges tagosítást” pedig „tagosításra”.²⁵ Véleményem szerint az 1949-től alkalmazott új földösszevonási módszerekre a legmegfelelőbb elnevezés az általános földrendezés és a részleges földrendezés lenne. A kicserélt földek nagy része kényszerrel igénybe vett föld volt, és sok esetben maga a „termelőszövetkezeti” tagság sem akart földösszevonást, amit felülről szerveztek és irányítottak. Az „új szakasz” idején, 1954 októberében lépett hatályba az „önkéntes földcseréről” szóló jogszabály, amely október hónapban lehetővé tette a „szocialista szektor” és a magángazdák számára területük megfelelőbb kialakítása érdekében az „önkéntes földcserék” lebonyolítását.²⁶ Valószínűleg a „termelőszövetkezetek” és pártszervek kívánták

sz. Földművelésügyi Minisztérium, bizalmas sz. jelentés tervezet a Minisztertanácsnak az 1949-től végrehajtott tagosításokról. 1953. március 11.

²³ MNL OL XIX-K-1-y 1234. ő.e. 612/Vegy/23–4. számú iratok között. Utasítástervezet a termelőszövetkezeti községekben a mező- és erdőgazdasági ingatlanok tagosításáról, 1953. június.

²⁴ Nagy Imre beszélt erről 1953. május 1-jén kaposvári választási nagygyűlési beszédeiben, a Központi Vezetőség június 27–28-iki ülésén és július 4-iki miniszterelnöki expozéjában.

²⁵ MNL OL XIX-K-16-a 42. ő.e. 9640-8/1954. sz. a földjogi törvény rendszerének /tematikájának/ tervezete, 1954. április vagy május.

²⁶ *Magyar Közlöny*, 78. szám, 11/1954. (X.9.) F.M. számú rendelet az önkéntes földcserék és földátadások szabályozásáról. 1954. október 9.

leginkább előmozdítani a „tagosítás” ügyét 1954 folyamán, de a magángazdák részéről is volt igény ekkor arra, hogy kölcsönös megegyezéssel földcserét hajtsanak végre. 1955 áprilisában egy jogszabály módosítás által lehetővé tették azt, hogy az év egészében lehessen „földcserét” kötni.²⁷ Az „önkéntes földcserék” kötése később egyre inkább kampány jellegűvé vált, amelyben a hatóságok is közreműködtek. 1955-ben, miután Rákosi és köre ismét magához ragadta a hatalmat, napirendre került a kollektivizálás ütemének gyorsítása és a „tagosítás”/földrendezés is. A földösszevonás fő formája elvileg az általános földrendezés lett.²⁸ A középbirtokos parasztok bekényszerítése a „termelőszövetkezetbe” azért is volt kulcsfontosságú a pártvezetés számára, mert ezáltal a tagság magántulajdonában lévő/maradó földet még egyszerűbben, teljes földrendezés által, cserék nélkül lehetett összevonni a nagyüzemi táblákba. Mivel a cél az volt, hogy a „dolgozó parasztság” a földdel együtt lépjen be a „termelőszövetkezetbe”, ezért a részleges földrendezés által érintett paraszti földek számát is csökkenteni próbálták. 1956 nyarán és őszén még nagyobb lendületet vett a „tagosítási” kampány, amely során a földrendezéseket igyekeztek meggyorsítani. Az 1956 nyarán megjelent új „tagosítási” jogszabály szerint pedig már kiegészítő földrendezést is végre lehetett hajtani olyan községekben, amelyekben általánosan már sor került.²⁹ Szeptemberre/októberre a parasztság elégedetlensége a tetőfokára hágott, a pártvezetés kilátásba helyezte a „tagosítási” kár-

²⁷ *Magyar Közlöny*, 39. szám, 7/1955. (IV.3.) F.M. számú rendelet az önkéntes földcserék és földátadások szabályozásáról szóló 11/1954. (X.9.) F.M. számú rendelet kiegészítéséről és módosításáról. 1955. április 3.

²⁸ Általában a földösszevonások idején a „földfelajánlások” elfogadását és az „állami tartalékföldre” kötött kishaszonbérletek felbontását megtiltották.

²⁹ *Magyar Közlöny*, 61. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 15. számú törvényerejű rendelete a földrendezésekről és tagosításokról. 1956. július 19. 1956. szeptember 10-ig 39 földrendezést és 1150 „tagosítást” engedélyeztek. Bár néhol az olvasható (TÓTH 2010, 875.), hogy e jogszabály alapján nem vagy alig engedélyeztek és hajtottak végre földösszevonást, 1956 őszén újabb „tagosítási” hullámra került sor. Mivel a jogszabályt a forradalom és szabadságharc után nem hatálytala-

talánítások szabályozását, a panaszok tömegére pedig a „tagosítások” teljes beszüntetését. Mindennek ellenére 1956. október közepéig folytak földrendezések.³⁰

Mind 1953/1954-ben, mind 1956/1957-ben földvisszaadásokra került sor, s így átmenetileg megerősödött a földmagántulajdon és a földmagnánhasználat. Ahol teljesen felbomlott a „termelőszövetkezet”, ott a parasztság az „ősi földet” vette újra birtokba, míg ahol továbbra is volt „termelőszövetkezet”, ott a tagosított táblákat egyben tartották. A jogszabályok szerint a meglévő táblákat megbontani nem volt szabad, csak a nem hasznosított „állami tartalékföldből” lehetett kártalanítást adni, vagy esetleg a tábla széléből. A Kádár-féle pártvezetés elítélte az erőszakos „tagosításokat”, s átmenetileg beszüntette őket.³¹ Bár tervezték a „tagosítási” jogszabályok hatályon kívül helyezését, és hogy nem hajtanak végre többé ilyen módszerekkel földösszevonást, ezt végül jogszabály vagy párthatározat nem tartalmazta.³² A „tagosítások” módszerében

nították, ugyancsak e szabályozás alapján hajtották végre az általános földrendezéseket a tömeges kollektivizálás első hónapjaiban.

³⁰ *Magyar Közlöny*, 71. szám, 10/1956. (VIII.18.) F.M. számú rendelet a földrendezések és tagosítások végrehajtásáról szóló 8/1956. (VIII.5.) F.M. számú rendelet módosításáról. 1956. augusztus 18. MNL OL XIX-A-2-1 6. ő.e. V-755/1956. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Főosztály, tájékoztató a földrendezési és tagosítási kártalanításokról. 1956. október 4. Feljegyzések, észrevételek, Minisztertanács Titkársága Tanácsszervek Osztálya, 1956. október 11. MNL OL M-KS 276. f. 93. 654. ő.e. K/8/f/132/1956. bizalmas sz. jelentés a tagosítások és földrendezések végrehajtásáról. 1956. szeptember 19. K/8/f/140/1956. bizalmas sz. jelentés a tagosítások és földrendezések végrehajtásáról. 1956. október 1. MNL Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (GyMSMGyL) XXIII. 9. b. 128. ő.e. 6121/X/62/1956. sz. Földművelésügyi Minisztérium, a tagosítások és földrendezések során keletkezett panaszok elintézéséről, 1956. október 23. 2338/1956. sz.

³¹ Felhívás a magyar néphez! Megalakult a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány! *Szabad Nép*, 1956. november 6. 1.; *Magyar Közlöny*, 96. szám, a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívása a parasztsághoz! 1956. november 27.

³² MNL OL M-KS 288. f. 28. 1957. 5. ő.e. szigorúan bizalmas előterjesztés a Politikai Bizottsághoz a mezőgazdasági politikában szükséges főbb változtatásokra. 1956. október 22. MNL OL M-KS 288. f. 28. 1957. 6. ő.e. a Forradalmi Munkás-Paraszt

minden bizonnyal nem volt egyetértés a Földművelésügyi Minisztérium és az MSZMP Központi Bizottság Mezőgazdasági Osztálya között. Mindazonáltal már 1957-ben két fontos földbirtokpolitikai jogszabály is tartalmazta azt, hogy a „szocialista szektor” jobb területkialakítása érdekében „önkéntes földcserék” végrehajtása továbbra is lehetséges.³³ A levéltári források alapján megállapítható, hogy már 1957 második felében elkezdték kidolgozni az új „tagosítási”/földrendezési jogszabályokat.³⁴ A földösszevonások üteme és módszere elválaszthatatlan volt és függött a szövetkezetesítés és kollektivizálás menetétől. 1958 májusára el is készült egy tervezet, fel volt vetve a részleges „tagosítás”/földrendezés, általános „tagosítás”/földrendezés, „önkéntes földcsere” és a dűlön belüli földcserék lehetősége is.³⁵ A Földművelésügyi Minisztérium kérte az általános és a részleges földrendezések folytatását, azonban a pártvezetés jobbnak vélte erről, és a szövetkezetesítés folytatásáról lehetőleg egy időben, az 1958 decemberi Központi Bizottsági ülésen dönteni.³⁶

Kormány programja (mezőgazdasági rész) 1956. november. A mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről szóló jogszabály előkészítése. MNL OL XIX-K-1-y 1478. ő.e. 0013/82/1956. szigorúan titkos sz. és 0013/82/1957. szigorúan titkos sz. iratok között a 40-150750. sz. mappában.

³³ *Magyar Közlöny*, 15. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 10. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről. 1957. február 3. *Magyar Közlöny*, 112. szám, 63/1957. (X.19.) Korm. számú rendelet az állami tartalékföldek hasznosításáról. 1957. október 19.

³⁴ Például: MNL OL XIX-K-1-y 1486. ő.e.; 1487. ő.e. 1492. ő.e. 42-34.336/1957. számú ügyirat hátoldalán.

³⁵ MNL OL M-KS 288. f. 28. 1958. 13. ő.e. Fsz/604. tervezet a nagyüzemű gazdálkodási területek kialakításáról és a községek szocialista nagyüzemű fejlesztésének távlati tervéről, 1958. május 27. 1958 folyamán körülbelül 40 000 kh földet vontak össze „önkéntes földcsere” által.

³⁶ MNL OL M-KS 288. f. 28. 1958. 6. ő.e. 1958. augusztus 12. MNL OL MSZMP Politikai Bizottság, 288. f. 5/90. ő.e. 1958. augusztus 12. MSZMP Központi Bizottság Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. határozati javaslat a Titkárság számára a termelőszövetkezeti fejlesztéssel kapcsolatban a nyári, őszi hónapokra. 1958. augusztus 6.

Decemberre el is készült egy jogszabálytervezet a „földcserékről” és „tagosításokról”, amely 1959 első hónapjaiban tovább formálódott.³⁷

4.2. Földrendezés 1959–1961 és a táblásítás

1959 tavaszáig a pártvezetés vagy a Minisztertanács nem döntött a földösszevonások ügyében, minden bizonnyal azért, hogy majd a szövetkezetesítés menetéhez igazíthassák a szükséges földbirtokpolitikai intézkedéseket. Ezek közül a részleges „tagosítás”/földrendezés volt az egyik kérdéses részelem. 1959 májusáig, amíg meg nem jelent az új „tagosítási” jogszabály, amely csak a „földcseréket” és az általános földrendezéseket szabályozta, az 1956. évi 15. számú törvényerejű rendelet alapján folyt az általános földrendezés, részleges „tagosításra”/földrendezésre nem került sor, holott erről egy jogszabálytervezet 1959 közepére elkészült.³⁸ Ekkor a pártvezetésben azonban úgy vélték, hogy részleges „tagosításra”/földrendezésre nem lesz szükség a tömeges kollektivizálás során.³⁹ 1959 májusában jelent meg az új „tagosítási” jogsza-

³⁷ MNL OL 288. f. 28. 1959. 6. ő.e.; MNL OL XIX-K-1-ad 15. ő.e.

³⁸ Az 1956. évi 15. sz. törvényerejű rendelet alapján 726 községben hajtottak végre földrendezést, 3 326 000 kh-at érintően. MNL OL XIX-K-1-y 1499. ő.e. 75.697/1959. sz. tájékoztató a földrendezési munkálatokról. Tájékoztató a Földművelésügyi Minisztérium Kollégiumának tagjai részére az 1959. évi földrendezési munkálatokról, 1959. november 20. Kimutatás az 1959. évi földrendezésekről (1959. október hó végi adatok). MNL OL XIX-K-13-b 2. ő.e. 002/11/1959. sz. MNL OL MSZMP Politikai Bizottság, 288. f. 5. 150. ő.e. 1959. szeptember 29. MSZMP Központi Bizottság Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. határozati javaslat a Politikai Bizottság számára a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztésére az új gazdasági évben. 1959. szeptember 21.

³⁹ MNL OL M-KS 288. f. 28. 1959. 9. ő.e. KB Mezőgazdasági Osztály, tájékoztató jelentés a most folyó földrendezési munkákról. 1959. augusztus 17. MNL OL MSZMP Politikai Bizottság, 288. f. 5. 150. ő.e. 1959. szeptember 29. MSZMP Központi Bizottság Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. határozati javaslat a Politikai

bály, amely alapján tovább folytak a földösszevonások.⁴⁰ Kiegészítő földrendezésekre került sor az általános földrendezések után, vagyis a határ egy részén a nagyüzemi földhasználat kialakítására úgy, hogy lehetőleg földcserék ne történjenek. A részleges „tagosítás”/földrendezés így „típusváltozáson” és funkcióváltozáson ment át, a területek kisebb részére kiterjedő, folyamatos részleges összevonás helyett a magánhasználatban maradt, de később közös használatba vont kisebb területek végleges és egyszeri összevonásával kiegészítették az általános földrendezéseket. A hatvanas években egyre csökkentették a kiegészítő földrendezések területi követelményeit, hogy minél kisebb területeket is betagosíthassanak a nagyüzemi táblákba.⁴¹ Ezek a kiegészítő földrendezések a hatvanas évek második feléig folytak, különböző intenzitással.⁴² A mezőgazdaság

Bizottság számára a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztésére az új gazdasági évben. 1959. szeptember 21.

⁴⁰ A jogszabály csak az „önkéntes földcseréket” és az általános földrendezéseket szabályozta. Valószínűleg nem teljesen pontos Ö. Kovács József azon megállapítása, amely szerint a tömeges kollektivizálás idején automatikusan „önkéntes földcserékre” és részleges „tagosításokra” került sor abban az esetben, ha az általános földrendezés előfeltételei még nem voltak meg. Ö. KOVÁCS 2013, 316. Források nem támasztják alá, lehetséges, hogy néhol részleges „tagosítás”/földrendezés is történt. A Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztálya 1959 decemberében egyik feljegyzésében javasolta a nagyhatárú községek, amelyek határa meghaladta a 20 000 kh-at, olyan határrészein a részleges földrendezést, amelyek területe nagyobb volt 4000 kh-nál és 80%-át a „szocialista szektor” használta. MNL OL XIX-K-1-ad 15. ö.e. feljegyzés a nagyhatárú községek meghatározott határrészein szükséges földrendezésekről, 1959. december 8.

⁴¹ 1960-ban úgy rendelkeztek, hogy a nagyüzemi táblákon kívüli szétszórt területnek a 100 kh-at meg kellett haladnia, 1965-től pedig már akkor is végrehajthattak kiegészítő földrendezést, ha ez a terület kevesebb volt 100 kh-nál. *Magyar Közlöny*, 76. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1960. évi 22. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas területek kialakításáról szóló 1959. évi 24. számú törvényerejű rendelet kiegészítéséről és módosításáról. 1960. szeptember 2.; *Magyar Közlöny*, 60. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1965. évi 21. számú törvényerejű rendelete az 1960. évi 22. számú törvényerejű rendelet kiegészítéséről. 1965. október 24.

⁴² A kiegészítő földrendezést gyakran pótföldrendezésnek nevezték.

tömeges szövetkezetesítése és kollektivizálása 1961 tavaszán hivatalosan befejeződött, azonban az általános földrendezés végrehajtása több településen még az ún. gyorsított földrendezési eljárás ellenére sem történt meg.⁴³ Ahol viszont ez a parasztság „termelőszövetkezetekbe” kényszerítésével párhuzamosan megtörtént, ott a megmaradt magángazdák földjeit egyéni táblákban helyezték el. Azokat a külterületen lévő szőlőket és gyümölcsösöket, amelyeket nem vontak táblákba és magánhasználatban maradtak, nagyrészt úgynevezett zártkertekké minősítették. A jogszabály szerint belterületet nem érinthetett az általános földrendezés, azonban már 1959-től több községben módosították a belterület- külterület határvonalát, hogy ezáltal mezőgazdaságilag hasznosítható területeket vonhassanak össze.⁴⁴ Az MSZMP Központi Bizottságának 1961. február 17-iki ülésén bejelentették, hogy a mezőgazdaság tömeges számszerű „átszervezése” befejeződött, a szántók 90%-a a „szocialista szektor” használatában volt.⁴⁵ Az általános földrendezések valószínűleg 1962 folyamán, legkésőbb 1963 első felében fejeződtek be. A szántóföldek lehető legteljesebb összevonása a „mezőgazdasági termelőszövetkezet” létrehozásával vagy a meglévő „fejlesztésével” jelenthette az egyik

⁴³ MNL Veszprém Megyei Levéltár (VeML) XXIII. 16. f. 1. 109. ó.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, tájékoztató az u.n. gyorsított eljárás alkalmazásáról a földrendezés során, 1960. január 29.

⁴⁴ „A belterület módosítása folytán azok a mezőgazdasági művelés alatt álló földek is rendezés alá kerülhettek, amelyeket a módosítás előtt nem lehetett volna a földrendezési eljárásba bevonni.” MNL OL XIX-K-1-y 1514. ó.e. 42-12.183/1960. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, tájékoztató jelentés a Földművelésügyi Minisztérium Kollégiumának tagjai részére az 1959/1960. évi téli időszakban végrehajtott földrendezésekről, 1960. március 22. A jelentés összesített adatai szerint az ország összterületéből (16 166 000 kh) 11 633 000 kh-t érintett az általános földrendezés 1960 márciusáig, a szántóterületből (9 331 000 kh) pedig 7 304 000 kh-t.

⁴⁵ MNL OL 288. f. 4. 40. ó.e. 1961. február 17. 1. Jelentés a Központi Bizottság 1960. október 29-i határozatának végrehajtásáról, a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről. Nem elhanyagolható szempont, hogy a tagság sok helyen jelentős földet használt egyénileg átmeneti jelleggel.

legnagyobb változást a tradicionális vidék számára. Az általános földrendezés után átalakíthatták a teljes vetésszerkezetet és a földnyilvántartásokat. A földeket egybeszántották, azonban a helyi adottságoknak megfelelő nagyüzemi táblakialakítás, vagyis táblásítás még hosszú évekig tartott. Ahol az általános földrendezés megtörtént, ott két éven belül ki kellett dolgozni a táblásítási tervet. 1962 novemberében körülbelül ezer „termelőszövetkezet” gazdálkodott az irányelvek szerint kialakított táblákon.⁴⁶

4.3. Földösszevonások 1961 után

A kaotikus földbirtoklási, földhasználati és földnyilvántartási állapotokon tovább rontott a tömeges szövetkezetesítés és kollektivizálás során végrehajtott általános földrendezés. Ez idő alatt új Polgári Törvénykönyv és telekkönyvi eljárás lépett hatályba, továbbá 1961-ben született egy földvédelmi törvény és erdőtörvény, 1963-ban pedig egy jogszabály az állami földnyilvántartásról.⁴⁷ A tömeges kollektivizálás után folytatott földösszevonásokhoz e jogszabályokból kettő közvetlenül kapcsolódott. Az erdőtörvény az erdők összevonásának adott legális kereteket, míg a földvédelmi törvény a mezőgazdaságilag hasznosítható földek

⁴⁶ MNL OL XIX-K-1-y 1522. ő.e. 47.331/1962. sz. tájékoztató jelentés a táblásításról, 1962. november 26. Kimutatás a táblásítási terv elkészítésének évenkénti ütemezéséről a 40/B/F.M. számú utasításra figyelemmel, 1962. november 1-iki állapot szerint. A kimutatás alapján 71 községben nem volt 1962 novemberéig földrendezés. 1962 novemberéig körülbelül ezer „termelőszövetkezet” gazdálkodott az irányelvek szerint kialakított táblákon. MNL OL XIX-K-1-y 1514. ő.e. 14.847/1960. sz. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek táblásításával kapcsolatos feladatok. A Földművelésügyi Minisztérium 40/B/1960. számú utasítása a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nagyüzemi gazdálkodási területének táblásításáról, 1960. október 3.

⁴⁷ Az erdőbirtokossági társulatokat felszámolták, az erdők egy része államerdészeti kezelésbe került/kezelésben maradt, egy részét átadták „termelőszövetkezeti” használatra.

védelmén túl előírta a községek külterületének és be nem épített belterületének felülvizsgálatát.⁴⁸ A parlagföldeket továbbra is a „szocialista szektor” használatába adták, míg a nagyüzemi táblák kialakítását a magángazdákkal „önkéntes földcserékkel” igyekeztek kialakítani. Eközben történtek „szövetkezetbe” lépések és „földfelajánlások”. A Legfőbb Ügyészség 1960. évi állásfoglalása szerint a „földcserék” érinthettek belterületeket is.⁴⁹ Mindemellett a földvédelmi törvény által folytatódott a belterület módosítása a külterület javára, s így még több földet vonhattak nagyüzemi használatba. Az „erdőrendezések” és a földfelülvizsgálatok a hatvanas évek közepére fejeződtek be. Erre volt időzítve a telekkönyv átalakítása. A belterület felülvizsgálata összefüggött a háztáji felülvizsgálatokkal, ezeknek a területeknek a pontos megállapításával és felmérésével.⁵⁰ A belterület-felülvizsgálatok 1965 után tovább folytatódtak.⁵¹ További „földmozgásokat” idézhetett elő a „termelőszövetkezetbe” lépés, átlépés, üzemek közötti földrendezés, üzemen belüli földrendezés, a „termelőszövetkezetek” egyesülése, a „termelőszövetkezeti csoportok” átalakítása „mezőgazdasági termelőszövetkezetekké”. Folyamatosan az összes művelési ágra kiterjedő földösszevonások történtek, amelyek túlnyúltak a tömeges kollektivizálás hivatalos befejezésének időpontján. A zártkertek „rendezése” a földösszevonás és táblásítás céljából szintén a tömeges kollektivizálás idején vette kezdetét és folytatódott a hatvanas években. Többek között ezek a területek tartoztak a „felaprózódott föld-

⁴⁸ *Magyar Közlöny*, 99. szám, 1961. évi VI. törvény a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről. 1961. december 24.

⁴⁹ *Tanácsok Közlönye*, 9. szám, a Legfőbb Ügyészség állásfoglalása a mezőgazdasági jog, 6. az önkéntes földcsere belterületi ingatlant is érinthet. 1960. február 6.

⁵⁰ Bár többen felvetették a háztáji területek felszámolását az 1960-as évek első felében, a háztáji a kollektivizált mezőgazdaság szerves részévé vált, mint ahogy általában Közép-Kelet-Európa többi kommunista diktatúrájában, szovjet mintára.

⁵¹ MNL OL MSZMP Politikai Bizottság, 288. f. 5. 357. ő.e. 1965. január 26. KB Mezőgazdasági Osztály, KB Adminisztratív Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslat a Politikai Bizottság számára a földhasználat és a kisajátítás egyes kérdéseinek rendezésére vonatkozó irányelvekről. 1965. január 16.

használat” kategóriájába.⁵² Külön kategóriába tartozott az úgynevezett tanyarendezés. A helyi „termelőszövetkezetek”, párt- és állami szervek a közös használatú nagyüzemi szőlő- és gyümölcsstelepek létrehozása céljából több helyen ezeknek a zártkerteknek egy részét szemelték ki. A zártkertek „rendezése” részben a tulajdoni és használati viszonyok rendezését jelentette, részben pedig e területek nagyüzemi táblába vonását. Egy 1962 eleji előterjesztésben merült fel a zártkertrendezés gondolata, ami aztán az 1960-as évek közepéig tovább formálódott.⁵³

⁵² MNL OL XIX-K-1-y 1518. ő.e. 44.204/1962. sz. előterjesztés egyes földbirtokpolitikai/földhasználati kérdésekről, 1962. január 19. Az egyénileg gazdálkodók területe 600 000 kh, pedagógusok konyhakertje 40 000 kh, illetményföldek 84 000 kh, a hegyközségek, szakszövetkezetek, „termelőszövetkezeti csoportok” tagjainak közös művelésbe nem adott területe kb. 600 000 kh, „termelőszövetkezeti” tagok háztáji területe kb. 1 156 000 kh, és különböző községi vállalkozások területe 20 000 kh volt, az ország területének 15,5%-a. MNL Zala Megyei Levéltár (ZML) XXIII. 9. 98. ő.e. Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztály 34.766–1/1962. sz. körirata a járási tanácsok végrehajtó bizottságai mezőgazdasági osztályai részére a zártkertek rendezéséről, 1962. december 28. MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 44. ő.e. 20.915-3/1963. sz. zártkertek vizsgálata, 1963. szeptember 7. MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 52. ő.e. 20.748-3/1964. sz. a kapuvári járás területén lévő zártkertek rendezése, 1964. szeptember 29. MNL Vas Megyei Levéltár (VaML) XXIII. 356.a. 20. ő.e. 4528/2/1963. sz. gyümölcsstelepítési terv, 1963. november 28. MNL OL XIX-K-1-y 1516. ő.e. 53.084/1961. sz. ki- és bebírók földjeinek, valamint a zártkertek rendezésének kérdése, 1961. július 25.

⁵³ MNL OL XIX-K-1-b 474. ő.e. 2703/1963. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, jelentés a Földművelésügyi Minisztérium miniszterhelyetteseinek értekezletére a zártkertek rendezésével és a veteményeskert-övezetek kialakításával összefüggő kérdésekről, 1963. március 21. MNL OL XIX-K-1-b 473. ő.e. 527/1963. sz. iratok között, feljegyzés az 1963. április 1-én tartott miniszterhelyettesi értekezlet szóbeli határozatairól, 1963. április 5. MNL OL XIX-K-1-b 473. ő.e. 527/1963. sz. iratok között. Tervezet, a zártkerti területek és azokkal összefüggő tulajdoni és használati viszonyok rendezése. 1963. július 30. A tervezet szerint az 1963. évi adatok alapján 1798 községben alakítottak ki zártkertet, összesen 294 743 kh földterülettel. Ebből 103 604 kh volt a szántó, 135 633 kh volt a szőlő és gyümölcsös, 55 506 kh pedig egyéb terület. MNL OL M-KS 288. f. 28. 1963. 22. ő.e. Fa/668/2/1963. sz. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, feljegyzés a zártkertek rendezéséről, 1963. október 21. Fa/668/3/1963. sz. Földművelésügyi Minisztérium

Mindeközben folytak felülvizsgálatok és a zártkertek felszámolása, csakhogy sem párthatározat, sem jogszabály nem adott még formális kereteket sem az eljárásnak. 1965 elején döntöttek arról, hogy 10–12 községben 1966. június 30-ig kísérleti zártkertrendezéseket hajtanak végre.⁵⁴ Mindez a hatvanas évek második felében összefonódott egyéb földjogi, a földtulajdon és földhasználatot érintő szabályozással. Az új „termelőszövetkezeti” törvénynek a „mezőgazdasági földjogi” része önálló földjogi törvényben lett egyesítve a zártkertrendezés, belterületi, illetményföldi és egyéb vegyes rendelkezések szabályozásával 1967-ben. Az 1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről a földmagántulajdon és a földmágnhasználat visszafejlesztésében, tulajdonképpen felszámolásában egy újabb „fázis” nyitánya volt.⁵⁵ Meghatározták a belterületen és a zártkertekben a magánszemélyek tulajdonában és használatában lévő földterület maximum mértékét, a „termelőszövetkezeti földtulajdon” által fokozatosan „társadalmasították” a földmagántulajdon. Mindazonáltal a nagyüzemileg nem hasznosítható földterületeket a belterületbe és a zártkertekbe koncentrálták. Az általános és kiegészítő földrendezések, „önkéntes földcserék” eredményeképp 1967/1968-ra a külterületi mezőgazdaságilag hasznosítható földterületek nagy részét nagyüzemi közös használatba vonták és táblásították. E folyamat részeként folytatódtak az átalakítások a zártkertrendezés és a belterületeket érintő változások keretében úgy, hogy e földekből összevontak, vagy ha nem, e földek „termelőszövetkezeti” tulajdonba és (nem közös) használatba kerültek. A mezőgazdaság átforgalmazása

Földbirtokpolitikai Főosztály, feljegyzés a zártkerti területek rendezésének szükségességéről, 1963. november 12.

⁵⁴ MNL OL MSZMP Politikai Bizottság, 288. f. 5. 357. ő.e. 1965. január 26. KB Mezőgazdasági Osztály, KB Adminisztratív Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslat a Politikai Bizottság számára a földhasználat és a kisajátítás egyes kérdéseinek rendezésére vonatkozó irányelvekről. 1965. január 16.

⁵⁵ *Magyar Közlöny*, 68. szám, 1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről. 1967. október 11.

kiterjedt a kül- és belterületre, az összes művelési ágra, a földösszevonás pedig a földtől való megfosztást szimbolizálhatta, amely által a földmagánhasználat végképp megszűnt. Ezzel egyidőben a földmagántulajdon is tovább korlátozódott, amely alapján részben összevonták a földeket és „társadalmasították a földhasználatot”.

4.4. Társadalmi és gazdasági gócpontok

Hogy hogyan hatott a földösszevonás az átalakításban lévő földbirtokrendszerben és agrárszerkezetben a mezőgazdaságra és az agrárnépességre, függött a kollektivizálás ütemétől és az ennek függvényében végrehajtott földösszevonási módszerektől. Milyen földet, hol, hogyan és mikor vontak össze? Mindez meghatározhatta a földbirtokosok körét, akiket az eljárás érintett. Birtokoskategóriákban gondolkodni azonban társadalomtörténeti szempontból talán túl szűk látókört biztosít e téma vonatkozásában. Ha organikus egészként tekintünk a vidékre, egy adott társadalmi csoportra, közösségre, abban reakciókat, kölcsönhatásokat stb. fedezhetünk fel. A hivatalos pártpropaganda és ideológia, agrárpolitika szintén nem hagyhatók figyelmen kívül. Mint utaltam rá, a valószínűleg jó tagoltságú állapotban lévő, jó minőségű egybefüggő „kulákbirtokok” felszámolásába torkollott a részleges „tagosítási” kampány a Rákosi éra első éveiben. Kik kérvényezték hivatalosan a „tagosítást”? A „termelőszövetkezetekben” lévő földnélküliek, törpe- és kisbirtokos parasztok, újjgazdák, akiket még ezzel is a vidéki, a pártállam által konstruált „osztályharc” eszközévé tettek. Különösen érdekes társadalomtörténeti szempont az is, hogy 1948/1949 előtt a magántulajdon alapján történő tagosítás során leginkább a középbirtokos parasztság megnyerése és földjeik bevonása lehetett a döntő, ugyanígy a kollektivizálás idején az általános „tagosítások”/földrendezések végrehajtása során szintén a középparasztok meggyőzése, beléptetése és földjeik ezáltal bevonása és táblásítása vált döntővé a „fejlesztés” számára.

A gazdálkodási nehézségek azonban nem csak a „kulákokat” érintették, az adminisztratív rendszabályok egyre nagyobb terhet raktak a „dolgozó parasztság” vállaira. A „tagosítások” is egyre inkább érintették a „dolgozó parasztok” földjeit, akik azt sérelmezték leginkább, hogy a csereföld túl távol volt, rosszabb minőségű és nem ugyanakkora területű, mint eredeti ingatlanuk. A sérelem a földbirtokost érte, családját, a közösség egyre több tagját és gyakorlatilag az ő ismeretségi körüket (rokonok, hozzátartozók, szomszédok, egy dűlőben gazdálkodók stb.). A kényszer általi földcsere konfliktusforrás volt, többek között a „szocialista szektor” és a magángazdák között. A „termelőszövetkezeti” tagság mellett ott volt a pártállam egész kaderserege, akiket bevethettek helyi szinten. A felülről titokban szervezett, hivatalosan alulról jövő kezdeményezés szempontjából és a társadalmi konfliktusok kiélezése vagy épp tompítása céljából volt lényeges, hogy helyi népi szervek segédkezzenek a földösszevonás végrehajtásában, nevezve azokat földrendező bizottságnak vagy „tagosító” bizottságnak. Nem egy forrás támasztja alá azt sem, hogy sok esetben a „termelőszövetkezetek” tagsága sem kívánt földösszevonást, semmilyen módon. Kérdéses, hogy vajon mennyire volt igény a magángazdák részéről 1948/1949 és 1959 között földterületük racionálisabb összevonása, kialakítása számára. A nagyüzemi földhasználat a kényszermodernizáció beteljesülését szimbolizálta a kommunista pártvezetés számára. Mégis, voltak olyan országok a „szocialista tömbben”, ahol nagyüzemi táblák és „szövetkezetek” nélkül is modernizálódott a földvédelem, és folyhattak tagosítások a kisüzemek számára: Lengyelországban és Jugoszláviában. A tömeges szövetkezetesítés és kollektivizálás 1959 és 1961 között és a párhuzamosan végrehajtott általános földrendezések a végleges földelvételek érzetét kelthették a gazdáknak. A földmagántulajdonhoz azonban ragaszkodtak, követelték a földjáraadékat. A föld örökölhető volt, és követelték a „termelőszövetkezetek” földkönyvében földjeik részarányának pontos kimutatását. A kényszerű földcsere a részleges vagy általános „tagosítások”/földrendezések során a panaszosokat érdekközösséggé alakíthatta, még a töme-

ges szövetkezetesítés közben és után is, mivel a trauma közös, kollektív volt, s ez felerősíthette például a földmagántulajdon iránti ragaszkodást. A Rákosi-korszak mindkét erőszakos kollektivizálási hullámát a magántulajdon átmeneti megerősödése követte. A csereingatlan birtokbaadásától való távolmaradás, a föld „felajánlása”, meg nem művelése, panaszlevél írása, mind valamilyen módon a párt földbirtokpolitikájával szembeni ellenállás kifejezése volt. 1956 ősze volt a csúcspontja a társadalmi ellenállásnak, és kétségtelen, hogy a vidék megmozdult és összefogott, többek között az erőszakos földösszevonások hatására.

Feltételezhető továbbá, hogy az 1949-től 1956-ig folyó „tagosítások” sokkal inkább voltak társadalmi konfliktusforrások (az agrártársadalmon belül), jórészt a két korlátozott és átmeneti földvisszaadás intermezzójával, mint a tömeges szövetkezetesítés és kollektivizálás, valamint az 1960-as évek földösszevonásai. 1959-től a „termelőszövetkezetek” létrehozásával vagy kibővítésével állandó új, állandó helyszínen keletkezett a vidéken az agrártársadalom és agrártermelés számára. A „termelőszövetkezet”, annak irodája, majorja új társadalmi és gazdasági terek lettek a falun, ahol a vitás ügyeket intézték. A földrendezési/földösszevonási, „tagosítási” panaszok mértéke a tisztázatlan tulajdonállapotokhoz köthető földügyekben, részaránykimutatás kiigazítási kérelmek ezreiben mérhető az 1960-as években. A „termelőszövetkezetek” „felfogták” a tömeges panaszok átütő erejét már a helyi szinten, tompították azok hatását és a gazdák érdekeire hivatkozva a tőlük idegen „termelőszövetkezet” lépett saját maguk helyébe. A földviták tere kibővült és újabb dimenziókat ért el azzal, hogy immár a „szocialista szektoron” belül folytak azok, „termelőszövetkezetek”, állami gazdaságok között. A kényszerű átalakulásból adódóan megváltoztak a helyhasználati szokások, az attitűd és a helyzethez való alkalmazkodás számos más hatással volt a parasztságra. A földek egyben tartása olyan eszközöket igényelt, amelyeket magángazdaságok esetében nehezen vagy egyáltalán nem lehetett volna alkalmazni: az ingatlanforgalom, magánhaszonbérletek lehető legteljesebb beszüntetése, a földöröklés és földjáradék korlátozá-

sa, megszüntetése. Mindehhez jött a föld magánhasználatba vételének, birtoklásának megakadályozása. A „termelőszövetkezeti földtulajdon” külön kategóriaként szintén érdekes ebből a szempontból, mivel arra ugyancsak hasonló vagy azonos korlátozások és tilalmak vonatkoztak. A korszakban a földösszevonások által a földhasználat kényszermodernizációs jellege tehát nem enyhült, hanem inkább erősödött.

5. Összegzés és konklúziók. Modernizált földhasználat?

Magyarországon az elemzett időszakban többféle földösszevonási módszert alkalmaztak. A magántulajdonon alapuló tagosítás a birtokos gazdák számára 1945 és 1948/1949 között csekély mértékben folytatódott, míg a „szocialista” nagyüzemi kollektív földhasználat létrehozásaképpen részleges „tagosítások”/földrendezések vették kezdetüket 1948/1949-től. 1951-től a községek egész határára kiterjedő általános „tagosítások”/földrendezések történtek, az „új szakaszban”, majd később is a „szocialista nagyüzemek” a magángazdákkal kölcsönös meg egyezésen alapuló „önkéntes földcseréket” kötöttek. Utóbbiak azonban egyre inkább hatósági közreműködéssel és kampányszerűen folytak kijelölt területek betagosítása céljából. A tömeges kollektivizálással párhuzamosan a községek lehetőleg teljes területén végleges üzemi rendezést hajtottak végre, ahol később betagosított területek voltak, azokra akár kiegészítő földrendezést is engedélyezhettek. A kommunista diktatúrában a földösszevonás e formái, típusai, módszerei közül az általános „tagosítás”/földrendezés volt az, amelynek révén a legkevesebb földcserével a földeket nagyüzemi közös használatba vonhatták. A „kulákbirtokokat” felszámolták, s így a legéletképesebb magángazdaságok földjein formálták ki a „termelőszövetkezeti csoportok” alapjait. A kis parcellák egybevonását részben a tagok és nem tag földtulajdonosok magántulajdonán, s részben az állami tulajdonú földeken valósították meg, vagyis a földek egy része a tagok és családtagok tulajdonaként,

másik része a „termelőszövetkezet” által használt földekként (ingyenes földhasználat, földhaszonbérlet) kerültek jogi értelemben összevonásra. A „szocialista tömb” több országában földhasználati cserék történtek a földek betagosításakor, ehhez hasonló földösszevonási módszer Magyarországon az „állami tartalékföldre” kötött olyan kishaszonbérlet volt, amely helyett (a kishaszonbérlet teljes felbontása helyett) cse-reingatlanként „állami tartalékföldből” adtak szintén haszonbérletet.⁵⁶ A kényszer jellege szintén megmutatkozik az ilyen földösszevonásoknak abban, hogy az elhagyott magántulajdonban lévő parlagföldeket szintén nagyüzemi táblákba, közös használatba vonták össze. Mindezt úgy tették, hogy a földtulajdonos beleegyezése nem volt szükséges. Azok a földcserék, amelyek bármelyik módszer alkalmazása során is jöttek létre, a fentebb felvázolt rendkívül vegyes „halmazállapotú” földterület közös használatát mozdították elő a nagyüzemi táblák kialakítása által. Többek között ezért nem voltak ezek olyan tagosítások, mint amilyenek 1948/1949 előtt történtek a magángazdák számára. A magyar földbirtokpolitikai intézkedések legradikálisabb eleme a részleges „tagosítás”/földrendezés volt. Valószínű, hogy a „szocialista tömbben” egyedülálló az, amit e téren a pártállam vezetése és a kommunista diktatúra egész rendszere véghezvitt. A részleges „tagosítást” is földrendezési eljárásnak tekintették a földösszevonáson belül, amit bizonyít, hogy 1955-ben is már használták rá a részleges földrendezés elnevezést.⁵⁷ A jogszabályokban azonban inkább szimplán a „tagosítás” megjelölést használták, valószínűleg a részleges eljárások idején történt nagyobb mérvű földcserék miatt.⁵⁸ A „földhasználat társadalmasítása” sokkal többet jelentett,

⁵⁶ Ilyenekre 1955 és 1959 között kerülhetett sor.

⁵⁷ NÁDASDI 1996, 156, 158.

⁵⁸ A földrendezéseket 1976-ban szabályozták újra, pontosabban a földösszevonások módszereit és típusait: „önkéntes földcsere”, üzemben belüli földrendezés, általános földrendezés és részleges földrendezés (!). *Magyar Közlöny*, 67. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1976. évi 23. számú törvényerejű rendelete a földrendezésekről, 1976. szeptember 2.

mint a földmagánhasználat korlátozása és felszámolása, mivel részeleme volt a földmagántulajdon fokozatos korlátozásának és felszámolásának. A nagyüzemi földhasználat a kényszermodernizáció beteljesülését szimbolizálta a kommunista pártvezetés számára. A földösszevonás agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikai eszközzé vált, amely fokozatosan kiterjedt minden művelési ágra, a rendezés pedig a belterületre is. Az agrártársadalom mindezt földelvétként élte meg, miközben folytak a táblásítások. A teljes és általános földrendezések teljesen idegenek voltak a magyar parasztságtól és jogtól, s valószínűleg a szovjet mintán és koncepción alapultak. A részleges földrendezés az általános számának növekedésével funkciójában és módszerében kiegészítővé változott, míg paradox módon az általános földrendezés során a megmaradt magángazdák csereföldjeit ún. egyéni táblában vonták össze. 1948/1949-től kezdődően egészen 1967/1968-ig és utána is, kisebb-nagyobb mértékben folytak földösszevonások. Konklúzióként így még arra is rámutatnék, hogy a földösszevonás/„tagosítás” a kollektivizálás részeként 1961 után is folytatódott, s így ez, mint ahogy még több pártállami intézkedés is kérdésessé teszi a hivatalos narratívát, amely szerint a mezőgazdaság „szocialista átalakítása” 1961-ben teljesen befejeződött volna.

Forrás- és irodalomjegyzék

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. – Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium – XIX-K-1-y Földbirtokpolitikai (Földrendezési) Főosztály (1945–1967): 398.; 1286.; 1478.; 1486.; 1487.; 1492.; 1499.; 1514.; 1516.; 1518.; 1522. ő.e.

- Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) – XIX.-E-1 Igazságügyi Minisztérium – XIX.-E-1-c Törvényelőkészítő Főosztály (1945–1988): 4.; 46; ő.e.
- Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K 16 Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal – XIX-K-16-a Általános iratok (1952–1967): 42. ő.e.
- Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-A A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002) XIX-A-2 Minisztertanács Titkársága (1945–1990) XIX-A-2-1 Mezőgazdasági Osztály (1954–1957): 6. ő.e.
- Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002) XIX-A-2 Minisztertanács Titkársága (1945–1990) XIX-A-2-ee Minisztertanács Titkársága Központi TÜK iratkezelőség: 184. ő.e.
- Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium – XIX-K-1-b Elnöki Főosztály (1945–1967): 473.; 474. ő.e.
- Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium – XIX-K-1-ad Dögei Imre miniszter iratai: 15. ő.e.
- Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K-13-b 13 Országos Erdészeti Főigazgatóság – XIX-K-13-b TÜK iratok: 2. ő.e.
- Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSMGyL), XXIII. fondfőcsoport, megyei tanács, 9.

- fond, Győr-Sopron megyei Tanács V.B. Mezőgazdasági Osztályának iratai 1950–1965, a) iktatott: 44.; 52. ő.e.
- Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSMGyL), XXIII. fondfőcsoport, megyei tanács, 9. fond, Győr-Sopron megyei Tanács V.B. Mezőgazdasági Osztályának iratai 1950–1965, b) iktatlan: 128. ő.e.
- Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár (MNL ZML), XXIII. fondfőcsoport, Megyei Tanács, 9. fond, Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Osztály iratai (1950–1989): 98. ő.e.
- Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (MNL VaML), XXIII. fondfőcsoport, tanácsok, 356. fond, Vasvári Járási Tanács V.B. Mezőgazdasági Osztály iratai 1949/1950–1969, a) általános iratok (1950–1969): 20. ő.e.
- Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltár (VeML), XXIII. fondfőcsoport, tanácsok, 16. fond, a Veszprém Megyei Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztálya, 1967-től Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Osztályának iratai (1950–1990), f. a Földbirtokrendezési Csoport iratai (1950–1960), XXIII. 16. f. 1. a Veszprém megyére vonatkozó iratok (1950–1956): 109. ő.e.
- Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) M-KS 288 MSZMP Központi Szervei M-KS 288. f. 28. MSZMP Központi Bizottság Mezőgazdasági Osztály (1957–1966): 1957. 5.; 6. ő.e.; 1958. 6.; 13. ő.e.; 1959. 6.; 9. ő.e.; 1963. 22. ő.e.
- Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) M Magyar Dolgozók Pártja M-KS 276 MDP központi szervei (1946–1958) M-KS 276. f. 85 Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság (1948–1951): 28. ő.e.
- Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) M Magyar Dolgozók Párt-

ja M-KS 276 MDP központi szervei (1946–1958) M-KS 276. f. 93. Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály (1948–1956): 81.; 99.; 654. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár MDP Politikai Bizottság jegyzőkönyvek, 276. f. 53. cs.: 71.; 102. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár MDP Titkárság jegyzőkönyvek, 276. f. 54. cs.: 45.; 55.; 64.; 132. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár MSZMP Központi Bizottság jegyzőkönyvei, 288. f. 4.: 40. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár MSZMP Politikai Bizottság jegyzőkönyvei, 288. f. 5.: 90.; 150.; 357. ő.e.

Nyomtatott források

Magyar Közlöny: 1946. 194. szám; 1948. 193.; 194. számok; 1949. 180–181. szám; 1951. 110. szám; 1954. 78. szám; 1955. 39. szám; 1956. 61.; 71.; 96. számok; 1957. 15.; 112. számok; 1960. 76. szám; 1961. 99. szám; 1965. 60. szám; 1967. 68. szám; 1976. 67. szám.

Tanácsok Közlönye: 1960. 9. szám.

1949. évi népszámlálás. 2. Mezőgazdasági eredmények 1949 = 1949. évi népszámlálás. 2. Mezőgazdasági eredmények. Állami Nyomda, Budapest, 1949.

Szabad Nép, 1956. november 6.

Felhasznált irodalom

ESTÓK–GUNST–FEHÉR–VARGA 2008 = Estók János – Gunst Péter – Fehér György – Varga Zsuzsanna: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002.* Második kiadás. Argumentum Kiadó, Budapest, 2008.

- GYARMATI 2013 = Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. ÁBTL–Rubicon, Budapest, 2013.
- HÁRSFALVI 1972 = Hársfalvi Péter: Törekvések a parasztbirtok „védelmére”. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 146–183.
- HONVÁRI 1996 = Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Aula Kiadó, Budapest, 1996.
- LACZKA 1998 = Laczka Sándorné: A földterület és a földhasználat alakulása 1945 és 1994 között. *Statistikai Szemle*, 1998. február. 117–129.
- NÁDASDI 1990 = Nádasi József: A XX. századi magyarországi tagosítások előzményei. *Agrártörténeti Szemle*, 32. évfolyam, 1990, 1–4. sz. 93–127.
- NÁDASDI 1992 = Nádasi József: Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon (1949–1956). *Agrártörténeti Szemle*, 34. évfolyam, 1992, 1–4. sz. 154–218.
- NÁDASDI 1993 = Nádasi József: Adalékok a magyar parasztbirtokok tagosításának történetéhez 1920–1944 között. *Agrártörténeti Szemle*, 35. évfolyam, 1993, 1–4. sz. 285–335.
- NÁDASDI 1996 = Nádasi József: *Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon a XIX. század közepétől 1956-ig*. Stúdium Kiadó, Nyíregyháza, 1996.
- NAGY 2001 = Nagy József: A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években (1949–1956). *Századok*, 135. évfolyam, 2001, 5. sz. 1075–1124.
- NAGY 2009 = Nagy József: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.
- Ö. KOVÁCS 2012 = Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai*

- társadalomtörténete 1945–1965.* Korall, Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3, Budapest, 2012.
- SIMONFFI 1971 = Simonffi Emil: Elkülönítés és tagosítás Kaposváron a jobbágyfelszabadítás után. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából – Levéltári Évkönyv 2.* Kaposvár, 1971. 159–179.
- SIPOS 1994 = Sipos Levente: A hazai földtulajdoni és földhasználati viszonyokról (1945–1989). *Agrártörténeti Szemle*, 36. évfolyam, 1994, 1–4. sz. 493–509.
- SURÁNYI 1994 = Surányi Béla: Földterület – művelési ág – földhasznosítás Magyarországon a XX. században. *Agrártörténeti Szemle*, 36. évfolyam, 1994, 1–4. sz. 363–416.
- SZÍJ 1966 = Szij Rezső: Urbéri elkülönítés és tagosítás Inotán (1857–1864). In: Éri István (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 5.* Veszprém, 1966. 273–281.
- TAKÁCS 1976 = Takács Imre: A földbirtokpolitika alakulása Magyarországon 1848–1944. In: Vlcskó Lajos (szerk.): *A földosztás a történelem mérlegén.* Budapest, 1976. 7–63.
- TÓTH 2010 = Tóth Lajos: Agrárjogi viszonyok 1948–1956. In: *Acta Jur. et. Pol.* Szeged, 73, 2010. 859–875.
- VARGA 2006 = Varga Zsuzsanna: A falusi társadalom feszültséggócái az 1950-es évek közepén. *Múltunk*, 18. évfolyam, 2006, 4. sz. 222–239.



DR. OLLMANN TAMÁS

A ventrális pallidum szerepe a táplálkozás érzelmi és motivációs hátterének szabályozásában

Bevezetés

A ventrális pallidum (VP) a bazális előagy területén található agyterület. A VP-ot először Heimer és Wilson különítette el a környező struktúráktól, mint a globus pallidus subcommissuralis, ventrális extenzióját (Heimer and Wilson 1975). A VP-nak számos funkciója ismert. Már az első VP-mal kapcsolatos kutatások nyilvánvalóvá tették, hogy a VP részt vesz a motivációs és a jutalomszignálok feldolgozásában, illetve ezek motoros kimenetté való átalakításában (azaz az ún. limbikus-motoros integrációban), továbbá a szorongás, valamint a táplálkozás szabályozásában is (Mogenson and Yang 1991, Kretschmer 2000, Kalivas and Volkow 2005, Smith, Tindell et al. 2009, Root, Melendez et al. 2015). Fontos szerepe van a táplálék jutalmazó hatásának közvetítésében, továbbá a tanult ízaverzióban is (Smith and Berridge 2005, Shimura, Imataka et al. 2006, Wheeler and Carelli 2006, Itoga, Berridge et al. 2016). A táplálkozás idegéletteni hátterének tanulmányozása során el szokás különíteni a jutalmazás hedonikus (érzelmi) összetevőjét, továbbá a táplálékfelvételi magatartást. A táplálék jutalmazó hatását, illetve az általa kiváltott pozitív érzelmi reakciókat „liking”, míg az evés iránti motivációt „wanting” szakkifejezésekkel jellemzi a nemzetközi szakirodalom (Castro and Berridge 2014). Utóbbi váltja ki a táplálkozási maga-

tartást, melyet azonban nem szükségszerűen kísérnek pozitív érzelmek, a kétféle minőség szabályozása egymástól függetlenül is történhet. Jelen tanulmány célja a VP táplálkozás szabályozásában játszott szerepének rövid összefoglalása a szakirodalom alapján.

A ventrális pallidum alrégiói és szerepük a táplálkozás szabályozásában

A VP-ot újabban négy alrégióra szokás osztani, ezek a ventromedialis (VPvm), ventrolateralis (VPvl), dorsolateralis (VPdl), és rostralis (VPr) alrégiók (Tripathi, Prensa et al. 2013, Root, Melendez et al. 2015). Ezen területek lényeges különbségeket mutatnak szövettanilag, neurokémiaiilag, valamint a kapcsolatrendszerüket és a funkcióikat tekintve is. A VP legnagyobb alrégiója a VPvm. Jellemző rá a neurotenzin (NT) immunoreaktivitás (Zahm and Heimer 1988), míg calbindin immunoreaktivitás nem mutatható ki ebben a régióban (Tripathi, Prensa et al. 2013, Root, Melendez et al. 2015). A nucleus accumbensszel (NAC) reciprok kapcsolatban áll (Alheid and Heimer 1988, Zahm and Heimer 1988, Zahm 1989). A VP GABA-erg neuronjai csökkentik a ventrális tegmentális area (VTA) DA-erg neuronjainak populációs aktivitását (Floresco, West et al. 2003, Chang and Grace 2014). Ez a pálya fontos szerepet játszhat a VP jutalmazást befolyásoló hatásaiban is (Morrow, Elsworth et al. 1999, Morrow, Elsworth et al. 2000, Floresco, West et al. 2003, Hjelmstad, Xia et al. 2013). A VPvl-ra sem a calbindin, sem a NT immunoreaktivitás nem jellemző (Root, Melendez et al. 2015). Kapcsolatban áll a NAC shell régiójával és a tuberculum olfactoriummal is (Zahm and Heimer 1987, Heimer, Zahm et al. 1991, Root, Melendez et al. 2015). A rostralis VP (VPr) NT-t és calbindint nem tartalmaz (Tripathi, Prensa et al. 2013, Root, Melendez et al. 2015). A VPdl-re szintén nem jellemző a NT-immunoreaktivitás (Zahm and Heimer 1988), viszont erősen jelölődik calbindinre (Tripathi, Prensa et al. 2013, Root, Melendez et al.

2015). Főleg a NAC core régiójával (Zahm and Heimer 1990), valamint a VTA-val áll kapcsolatban (Klitenick, Deutch et al. 1992). Az egyes al-régiók akár ellentétes funkciókkal is rendelkezhetnek: emberen végzett fMRI vizsgálatok alapján a gusztustalan, illetve a romlott ételek látványára a VPvm aktivitása fokozódik, míg a VPdl étvágygerjesztő ételek látványára mutat aktivitásfokozódást (Calder, Beaver et al. 2007).

Neurotranszmitterek szerepe a VP „liking”-ot, illetve „wanting”-ot szabályozó hatásában

A VP-nak a „liking”, illetve a „wanting” szabályozásában játszott szerepét főleg a GABA (a központi idegrendszer egyik legfontosabb gátló neurotranszmittere) és az opioidok kapcsán tanulmányozták. Berridge és munkatársai kimutatták, hogy a μ -opioid agonista DAMGO fokozza a táplálkozással kapcsolatos pozitív érzelmekre utaló ízreaktivitási mintázatokat (a „liking”-ot) a VP hátulsóbb régióiban (nagyjából a VPdl-nak megfelelően), tehát ún. hedonikus „hotspot”-ként működik, míg a VPvm részén inkább csökkenti azt, azaz egy hedonikus „coldspot”-nak felel meg (Smith and Berridge 2005). A motivált táplálékfogyasztást („wanting”) is hasonló módon befolyásolja a DAMGO (Smith and Berridge 2005).

A $GABA_A$ antagonistá bicucullin viszont csak a „wanting”-ot növelte alrégiótól függetlenül, a „liking”-ot azonban nem befolyásolta (Smith and Berridge 2005). Ez alapján Berridge és munkatársai arra a következtetésre jutottak, hogy a VP-ban a GABA nem játszik szerepet a táplálék jutalmazó hatásainak közvetítésében (Smith and Berridge 2005). Mindazonáltal ezekben a kísérletekben is megfigyelhető volt egy anteroposterior grádiens, tehát amellett, hogy a $GABA_A$ antagonistá a VP nagy részén növelte, a VP legventrálisabb részén mégis inkább csökkentette a táplálékfelvételt (Smith and Berridge 2005), így a VP ebben a tekintetben sem volt teljesen homogén.

A ventrális pallidális GABA szerepe a jutalmazás érzelmi komponenseinek szabályozásában

Smith és Berridge eredményei alapján azt várnánk, hogy a táplálékfelvételt a GABA a VP teljes területén gátolja (hiszen a GABA_A antagonistá növeli azt), míg az érzelmi reakciókra nem gyakorol hatást. Ennek ellenére több tanulmány is arra a következtetésre jutott, hogy a GABA a jutalmazó folyamatok szabályozásában is szerepet játszik a VP-ban. A szacharózzal kapcsolatos kondicionált ízaverziót a GABA-antagonista bicucullin csökkenti, mivel növeli az állatok szacharózfogyasztását a kontrollcsoporthoz képest (Inui, Shimura et al. 2007). A GABA_A agonista muscimol a VP-ban nem csak a „wanting”-ot, hanem az ízekre adott pozitív érzelmi reakciókat (azaz a „liking”-ot) is csökkentette ízreaktivitási vizsgálatokban (Shimura, Imaoka et al. 2006). Ennek alapján a VP-ban található GABA-nak szerepe van a jutalmazás szabályozásában.

A NT-nel végzett kísérletek eredményei szintén arra utalnak, hogy a GABA-nak szerepe lehet a VP-ban az érzelmi reakciók szabályozásában is. Kutatócsoportunk leírta a NT – amely a VP alrégiói közül csak a VP_{vm}-ban hat – jutalmazó hatását a VP-ban (Ollmann, Péczely et al. 2015), emellett az is ismert, hogy a NT a VP-ban növeli az extracelluláris GABA-szintet (Torregrossa and Kalivas 2008). Ez alapján nagy valószínűséggel a GABA is szerepet játszik az érzelmek szabályozásában a VP területén. Ez egybevág a humán fMRI vizsgálatok eredményeivel, amelyek alapján a VP elülső része inkább averzív stimulusok hatására aktiválódik (Calder, Beaver et al. 2007), így gátlása valószínűleg jutalmazó hatású lehet.

A fentiek alapján alapos okkal feltételezhető, hogy a GABA az érzelmi reakciók egyik fontos szabályozó vegyülete a VP-ban is. A pusztán GABA-val végzett vizsgálatokkal azonban nehéz különbséget tenni a VP alrégiói között, mivel az anyag átdiffundálhat a beadási helyről a VP többi alrégiójába is. A humán fMRI-vizsgálatok, valamint a NT-nel vég-

zett vizsgálatok lehetővé teszik a VPvm specifikus vizsgálatát, amelyek azt erősítik meg, hogy az alrégió aktivációja inkább averzív, míg gátlása jutalmazó hatású.

Mint a NAC fő kimenete, a VP valószínűleg a VTA-n keresztül szabályozza a jutalmazást és a drogkereső magatartást (Kempadoo, Tourino et al. 2013, Mahler, Vazey et al. 2014). A VPvm GABA-erg neuronjainak aktivációja csökkenti a VTA DA-erg neuronjainak populációs aktivitását (Floresco, West et al. 2003, Lodge and Grace 2006, Forcelli, West et al. 2012, Hjelmstad, Xia et al. 2013, Chang and Grace 2014). A VPvm gátlásának hatására viszont a VTA felszabadul a gátlás alól, így a DA-erg neuronok tüzelési frekvenciája szignifikánsan növekszik (Floresco, West et al. 2003, Mahler, Vazey et al. 2014). Ez együtt jár a NAC-ben mérhető extracelluláris DA-szint növekedésével (Floresco, West et al. 2003), amely viszont összekapcsolható a jutalommal és a pozitív megerősítéssel (Fibiger, LePiane et al. 1987, Salamone, Cousins et al. 1997, Tsai, Zhang et al. 2009).

Összefoglalás

A legújabb kutatási eredmények azt erősítik meg, hogy a VP elülső részének aktivációja inkább averzív, míg gátlása jutalmazó (és a táplálkozási magatartást is fokozó) hatású lehet. A VP hátsó részének funkciója ezzel ellentétes. Mindazonáltal, további vizsgálatokra van szükség a kérdés egyértelmű tisztázása érdekében.

Irodalomjegyzék

- Alheid, G. F. and L. Heimer (1988). „New perspectives in basal forebrain organization of special relevance for neuropsychiatric disorders: the striatopallidal, amygdaloid, and corticopetal components of substantia innominata.” *Neuroscience*, 27(1): 1–39.
- Calder, A. J., J. D. Beaver, M. H. Davis, J. van Ditzhuijzen, J. Keane and A. D. Lawrence (2007). „Disgust sensitivity predicts the insula and pallidal response to pictures of disgusting foods.” *Eur J Neurosci*, 25(11): 3422–3428.
- Castro, D. C. and K. C. Berridge (2014). „Advances in the neurobiological bases for food ,liking’ versus ,wanting.” *Physiol Behav*, 136: 22–30.
- Chang, C. H. and A. A. Grace (2014). „Amygdala-ventral pallidum pathway decreases dopamine activity after chronic mild stress in rats.” *Biol Psychiatry*, 76(3): 223–230.
- Fibiger, H. C., F. G. LePiane, A. Jakubovic and A. G. Phillips (1987). „The role of dopamine in intracranial self-stimulation of the ventral tegmental area.” *J Neurosci*, 7(12): 3888–3896.
- Floresco, S. B., A. R. West, B. Ash, H. Moore and A. A. Grace (2003). „Afferent modulation of dopamine neuron firing differentially regulates tonic and phasic dopamine transmission.” *Nat Neurosci*, 6(9): 968–973.
- Forcelli, P. A., E. A. West, A. T. Murnen and L. Malkova (2012). „Ventral pallidum mediates amygdala-evoked deficits in prepulse inhibition.” *Behav Neurosci*, 126(2): 290–300.
- Heimer, L. and R. D. Wilson (1975). The subcortical projections of the allocortex: similarities in the neural associations of the hippocampus, the piriform cortex, and the neocortex. *Golgi centennial symposium: perspectives in neurobiology*. M. Santini. New York, Raven Press: 177–193.

- Heimer, L., D. S. Zahm, L. Churchill, P. W. Kalivas and C. Wohltmann (1991). „Specificity in the projection patterns of accumbal core and shell in the rat.” *Neuroscience*, 41(1): 89–125.
- Hjelmstad, G. O., Y. Xia, E. B. Margolis and H. L. Fields (2013). „Opioid modulation of ventral pallidal afferents to ventral tegmental area neurons.” *J Neurosci*, 33(15): 6454–6459.
- Inui, T., T. Shimura and T. Yamamoto (2007). „The role of the ventral pallidum GABAergic system in conditioned taste aversion: effects of microinjections of a GABAA receptor antagonist on taste palatability of a conditioned stimulus.” *Brain Res*, 1164: 117–124.
- Itoga, C. A., K. C. Berridge and J. W. Aldridge (2016). „Ventral pallidal coding of a learned taste aversion.” *Behav Brain Res*, 300: 175–183.
- Kalivas, P. W. and N. D. Volkow (2005). „The neural basis of addiction: a pathology of motivation and choice.” *Am J Psychiatry*, 162(8): 1403–1413.
- Kempadoo, K. A., C. Tourino, S. L. Cho, F. Magnani, G. M. Leininger, G. D. Stuber, F. Zhang, M. G. Myers, K. Deisseroth, L. de Lecea and A. Bonci (2013). „Hypothalamic neurotensin projections promote reward by enhancing glutamate transmission in the VTA.” *J Neurosci*, 33(18): 7618–7626.
- Klitenick, M. A., A. Y. Deutch, L. Churchill and P. W. Kalivas (1992). „Topography and functional role of dopaminergic projections from the ventral mesencephalic tegmentum to the ventral pallidum.” *Neuroscience*, 50(2): 371–386.
- Kretschmer, B. D. (2000). „Functional aspects of the ventral pallidum.” *Amino Acids*, 19(1): 201–210.
- Lodge, D. J. and A. A. Grace (2006). „The hippocampus modulates dopamine neuron responsivity by regulating the intensity of phasic neuron activation.” *Neuropsychopharmacology*, 31(7): 1356–1361.
- Mahler, S. V., E. M. Vazey, J. T. Beckley, C. R. Keistler, E. M. McGlinchey, J. Kauffling, S. P. Wilson, K. Deisseroth, J. J. Woodward and G.

- Aston-Jones (2014). „Designer receptors show role for ventral pallidum input to ventral tegmental area in cocaine seeking.” *Nat Neurosci*, 17(4): 577–585.
- Mogenson, G. J. and C. R. Yang (1991). „The contribution of basal forebrain to limbic-motor integration and the mediation of motivation to action.” *Adv Exp Med Biol*, 295: 267–290.
- Morrow, B. A., J. D. Elsworth, E. J. Lee and R. H. Roth (2000). „Divergent effects of putative anxiolytics on stress-induced fos expression in the mesoprefrontal system of the rat.” *Synapse*, 36(2): 143–154.
- Morrow, B. A., J. D. Elsworth, C. Zito and R. H. Roth (1999). „Biochemical and behavioral anxiolytic-like effects of R(+)-HA-966 at the level of the ventral tegmental area in rats.” *Psychopharmacology, (Berl)* 143(3): 227–234.
- Ollmann, T., L. Péczely, K. László, A. Kovács, R. Gálosi, E. Berente, Z. Karádi and L. Lénárd (2015). „Positive reinforcing effect of neurotensin microinjection into the ventral pallidum in conditioned place preference test.” *Behav Brain Res*, 278: 470–475.
- Root, D. H., R. I. Melendez, L. Záborszky and T. C. Napier (2015). „The ventral pallidum: Subregion-specific functional anatomy and roles in motivated behaviors.” *Prog Neurobiol*, 130: 29–70.
- Salamone, J. D., M. S. Cousins and B. J. Snyder (1997). „Behavioral functions of nucleus accumbens dopamine: empirical and conceptual problems with the anhedonia hypothesis.” *Neurosci Biobehav Rev*, 21(3): 341–359.
- Shimura, T., H. Imaoka and T. Yamamoto (2006). „Neurochemical modulation of ingestive behavior in the ventral pallidum.” *Eur J Neurosci*, 23(6): 1596–1604.
- Smith, K. S. and K. C. Berridge (2005). „The ventral pallidum and hedonic reward: neurochemical maps of sucrose „liking” and food intake.” *J Neurosci*, 25(38): 8637–8649.

- Smith, K. S., A. J. Tindell, J. W. Aldridge and K. C. Berridge (2009). „Ventral pallidum roles in reward and motivation.” *Behav Brain Res*, 196(2): 155–167.
- Torregrossa, M. M. and P. W. Kalivas (2008). „Neurotensin in the ventral pallidum increases extracellular gamma-aminobutyric acid and differentially affects cue- and cocaine-primed reinstatement.” *J Pharmacol Exp Ther*, 325(2): 556–566.
- Tripathi, A., L. Prensa and E. Mengual (2013). „Axonal branching patterns of ventral pallidal neurons in the rat.” *Brain Struct Funct*, 218(5): 1133–1157.
- Tsai, H. C., F. Zhang, A. Adamantidis, G. D. Stuber, A. Bonci, L. de Lecea and K. Deisseroth (2009). „Phasic firing in dopaminergic neurons is sufficient for behavioral conditioning.” *Science*, 324(5930): 1080–1084.
- Wheeler, R. A. and R. M. Carelli (2006). „The neuroscience of pleasure. Focus on „Ventral pallidum firing codes hedonic reward: when a bad taste turns good”.” *J Neurophysiol*, 96(5): 2175–2176.
- Zahm, D. S. (1989). „The ventral striatopallidal parts of the basal ganglia in the rat--II. Compartmentation of ventral pallidal efferents.” *Neuroscience*, 30(1): 33–50.
- Zahm, D. S. and L. Heimer (1987). „The ventral striatopallidothalamic projection. III. Striatal cells of the olfactory tubercle establish direct synaptic contact with ventral pallidal cells projecting to mediodorsal thalamus.” *Brain Res*, 404(1–2): 327–331.
- Zahm, D. S. and L. Heimer (1988). „Ventral striatopallidal parts of the basal ganglia in the rat: I. Neurochemical compartmentation as reflected by the distributions of neurotensin and substance P immunoreactivity.” *J Comp Neurol*, 272(4): 516–535.
- Zahm, D. S. and L. Heimer (1990). „Two transpallidal pathways originating in the rat nucleus accumbens.” *J Comp Neurol*, 302(3): 437–446.



PINTÉR TAMÁS

Diadal vagy kudarc?

II. József török háborújának értékelése

a magyar és nemzetközi szakirodalom tükrében

Az 1788–1791 közötti török háborúról kijelenthető, hogy a magyar történelem méltánytalanul elhanyagolt eseményei közé tartozik hazai és külföldi tekintetben egyaránt. Ahogy azt Lázár Balázs megfogalmazta: „Az utolsó Habsburg–ottomán összecsapás és általában a Hódoltság korszaka utáni török elleni háborúk a magyar történetírás vakfoltjai.”¹ A hadtörténelmi összefoglalások a 18. század bemutatásakor leginkább a Rákóczi- szabadságharcra (1707–1711), az osztrák örökösödési háborúra (1740–1748) és a hétéves háborúra (1756–1763) koncentrálnak, s amennyiben a bajor örökösödési háborút (1778–1779) is részletezik, úgy azt nagy eséllyel az utolsó török háború elemzésének kárára teszik. Szintén „háttérbe szoríthatja” az eseményt a jelentkező francia forradalmi hullám, illetve a forradalmi háborúk sorozatának megindulása. Köztörténeti, és a biográfiák szempontjából pedig II. József rendeletei, illetve az 1789–1790-es évek drámája miatt tárgyalják kevésbé.²

A háború egyes részleteivel foglalkozó művek közül ki kell emelnünk Rédvay Alvincy Józsefről szóló tanulmányát,³ Marczali Henriknek a a háború élelmezéséről és a II. József terjeszkedési szándékairól

¹ LÁZÁR 2019a, 121.

² Érdekesség, hogy az irodalom felől közelítve, mind Szomory Dezső, mind Németh László II. József-dramája épp a háborút, és nem a jogi krízist állítja középpontba.

³ RÉDVAJ 1940.

készített munkáit,⁴ a török nézőpontot bemutató Karácson Imrét,⁵ Madzsar Imre zimonyi csata-leírását,⁶ Faragó Tamás⁷ és Lázár Balázs tanulmányait.⁸ Zachar József összefoglalójában nem minősíti a háború eseményeit,⁹ azonban érdemes megjegyezni, hogy Zachar műve Belgrád elfoglalásának részletezésével remek kiegészítése Rédvay munkájának.¹⁰ Mivel ezek a művek javarészt a háború egy-egy specifikus részletére koncentrálnak, és a háború teljes menetét általában nem minősítik, így nem szerepelnek elemzésemben.

A kategóriák meghatározásánál fontos szempont volt, hogy mindenképpen legyen hazai és nemzetközi szakirodalom is. A magyar, illetve a német szerzők mellé angol nyelvű köteteket is felsorakoztattam, már csak abból az okból kifolyólag is, hogy az angolszász szerzők szemléletét alapvetően nem befolyásolta az adott esemény. További szempontjaim voltak, hogy a háborúval foglalkozó tanulmányok mellett helyet kapjanak a nagyobb perspektívával rendelkező általános hadtörténeti összefoglalók, a háborúban kulcsszerepet játszó II. József életével foglalkozó biográfiák és az országok köztörténetével foglalkozó művek is. Az auktorok kiválasztásánál kiemelt szempont volt, hogy különböző korokból válogassam össze listámat, lehetőleg ügyelve arra, hogy minél többféle álláspontot mutathassak be. A magyar nyelvű irodalomnál igyekeztem az általános köztörténeti korszakolást követni, azaz szerettem volna a dualizmus alatti, a két világháború közötti, végül a késő Kádár korszak és kortárs történetírók álláspontját ismertetni. A nemzetközi szakirodalom tükrében törekedtem csak kortárs szerzők műveinek felhasználásá-

⁴ MARCZALI 1915.; MARCZALI 1880.

⁵ KARÁCSON 1910.

⁶ MADZSAR 1925.

⁷ FARAGÓ 2012.

⁸ LÁZÁR 2015.; LÁZÁR 2019a.; LÁZÁR 2019b

⁹ ZACHAR 1990, 241–242.

¹⁰ TÓTH 2019, 38.

ra,¹¹ hogy ezzel is szembe állíthassam a magyar szerzők megítélésének változását és kurrens álláspontját az idegen nyelvűek vonatkozásában. Sajnálatos módon a dolgozat terjedelmi korlátait figyelembe véve a vizsgált szerzőknél nincs lehetőségem hosszabb értekezésre, ebből kifolyólag a dolgozat közel sem tekinthető teljes historiográfiai áttekintésnek, csupán a vizsgált szerzők véleményének bemutatására, illetve összehasonlítására koncentráltam. A háború megítélésében jelentős szerepet játszik az azt lezáró szisztovói béke (1791) megítélése is, azonban, ha kutattott szerzőknél a háború mellett a békére adott reakciókat is elemezném, az túlmutatna a dolgozat keretein. Ebből kifolyólag a béke megítélése csak azoknál a műveknél fordul elő, amelyek esetleg szűkszavúan reagáltak magukra a háborús eseményekre.

A háború megítélése a magyar szakirodalomban

Magyar hadtörténet

Rédvay István művei a klasszikus hadtörténetírás műfajába tartoznak (német ajkú „párjának” Oscar Criste művét említhetjük.) A magyar történetírás elmúlt száz évében egyedül Rédvay István vállalkozott az utolsó török háború hadjáratainak és ostromainak részletes bemutatására és elemzésére. Rédvay, bár árnyaltan, de gyakorlatilag a teljes kudarc álláspontja mellé áll olyan kijelentésével, mint hogy „a császári zászlóknak nem hozott dicsőséget”.¹² Az a kudarc, amely különösen az első, 1788. évi hadjáratban érte az osztrák hadsereget, leginkább a katonai vezetés

¹¹ Criste egyértelmű kivétel, valamint meg kell jegyeznünk, hogy több szerző esetében is korábban megírt művekről beszélhetünk. Például Fejtő 1954-ben készült el biográfiájával, a dolgozatban felhasznált 1997-es mű csupán ennek egy átdolgozott változata.

¹² RÉDVAY 1942a, 3.

számlájára írható,¹³ ugyanakkor nem tartja annyira súlyosnak a karánsebesi vereséget, mint a korábbi történetírók.¹⁴ „Ha helyenként mutatott is fel szép eredményeket – mint például a Coburg Josias herceg¹⁵ vezetete galíciai hadtestnél – a vége lesújtó volt.”¹⁶ Az események további árnyalását figyelhetjük meg, amikor a magyarság szerepét hangsúlyozza. Véleménye szerint II. József török háborúja a sikertelenség ellenére is „a magyar hadi történelem egyik legszebb korszaka.”¹⁷

A *Rónai-Horváth krónika* a magyar történetírás egyik legrégebbi klasszikus hadtörténeti alkotása, mely a millennium körüli összefoglalások terméke. II. József török hadjáratáról meglehetősen markáns véleménnyel van: miután jelzi, hogy nincs lehetőség együttműködésre a két szövetséges birodalom között, lévén, hogy az orosz seregeket a svédek támadása köti le, a császári sereg „a gyámoltalan vezetés miatt az időt hiába elfecsérelvén, semmiféle számbavehető eredményt kivívni nem tudott.”¹⁸ Egyedüli pozitívumként Laudon¹⁹ kinevezését említi meg, ami megfordítja a háború menetét.²⁰ „Az egész három évi háború tehát, mely sok ezernyi emberéletet és megszámlálhatlan milliókat emésztett föl, nem volt egyéb, mint egy autokrata fejedelem kedvtelése.”²¹

A Liptai Ervin (1927-) főszerkesztésében megjelent *Magyarország Hadtörténete I. kötet* meglehetősen szűkszavúan bánik a háborúval. Álláspontját jelzi, hogy a háború története előtt megjegyzi: a ’két éves’ hadmozdulatok alatt összesen négy fővezér váltja egymást, ami szerinte

¹³ RÉDVAJ 1942a, 4.

¹⁴ RÉDVAJ 1942b, 197–198.

¹⁵ Frigyes Józsiás szász–coburg–saalfeldi herceg (1737–1815), a galíciai hadtestet vezére

¹⁶ RÉDVAJ 1942a, 2.

¹⁷ RÉDVAJ 1943, 34.

¹⁸ RÓNAI-HORVÁTH 1896, 437.

¹⁹ Ernst Gideon Freiherr von Laudon (1717–1790), tábornagy, Hadik András után a császári sereg fővezére

²⁰ RÓNAI-HORVÁTH 1896, 438–439.

²¹ RÓNAI-HORVÁTH 1896, 441.

„kétségtelen bizonyítéka a megfelelő hadvezetés hiányának”.²² Az 1788-as évet kisebb helyi előrenyomulásokkal jellemzi, ugyanakkor ezek (illetve az elszalasztott koncentrált támadás) következménye a török bán-sági betörése.²³ 1789-ről már elismerőbben szól: Belgrád elfoglalásával és a havasalföldi győzelmekkel a háború végre eredményesen folyt.²⁴ Leginkább a békekötést, illetve annak tartalmát kritizálja. Ausztria előrenyomulása a Balkánon ismételten nem sikerült, ugyanakkor a háborúnak „jelentős vér- és anyagi vesztesége volt.”²⁵

Kortárs hadtörténeti kutatók között elsőként Nagy-L. István véleményét ismertetném. Nagy-L. esetében is megjelenik az inkompetens hadvezetés toposza. Szerinte II. József hadvezéri tevékenysége nem bizonyult elegendőnek, 1788 folyamán a császári sereg „hónapokon keresztül vesztegelt különféle indokokkal”, komoly eredményeket nem tudott felmutatni. További negatívumként említi, hogy a karánsebesi katasztrófa teljesen demoralizálja a sereget.²⁶ Nagy-L. Laudon kinevezéséhez köti a sikerek megindulását: 1789-ben hullámozó sikerű harcok folytak Havasalföldön, csak Laudon sikeres a határmenti török erődök-nél. Ezután, 1790-ben, immár Laudon fővezérsége alatt, bár csak kisebb hadműveletek folytak, de ezek a császáriak sikereit hozták.²⁷ Összeségben a háborút politikailag sikertelennek tartja.²⁸

A legutóbbi hadtörténeti szintézis, a Hermann Róbert által szerkesztett összefoglaló, a négy kötetes Magyarország hadtörténete sorozatból számunkra a III. kötet nyújt információkat a háborúról. A kötet szerint a háború meglehetősen szerencsétlenül indult a császáriak szemszögé-

²² LIPTAI 1984, 424.

²³ LIPTAI 1984, 425.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ NAGY-L. 2013, 298–299.

²⁷ NAGY-L. 2013, 300–301.

²⁸ NAGY-L. 2013, 303.

ből.²⁹ Tovább növelte a szerencsétlenségeket az oszmán betörés, illetve a karánsebesi katasztrófa, ami demilitarizálta a sereget és „felért egy vesztes csatával.”³⁰ Bár „1789 már több sikert hozott az osztrák fegyvereknek”, a háború terhei miatt (is) felkelés robbant ki Németalföldön, így a frissen trónra lépő II. Lipót már a háború azonnali befejezésére törekedett.³¹ Érdeemes megjegyezni, hogy Hermann egy másik művének értékelése szerint Franciaország szövetségének elvesztésével a bécsi külpolitika válságba került, és a háború „teljes kudarccal végződött.”³²

Magyar biográfiák

A kiegyezés utáni magyar történetírás egyik meghatározó alakja Marczali Henrik (1856–1940). Marczali több szempontból is szakít kora történetíróinak szemléletével, s emiatt,³³ valamint zsidó származása, és polgári szemlélete miatt később rendkívül sok támadás is érte. Véleménye a háborúról semlegesnek tekinthető. Az 1788-as hadjáratot kurdarcnak tartja, ugyanakkor az 1789-es évet abszolút sikernek: „A foksáni és martinestei győzelmek méltán sorakoznak a törökökön kivívott legszebb diadalokhoz.”³⁴ Azonban azt is megjegyzi, hogy „Politikai tekintetben most Belgrád elfoglalása nem volt más, mint jó alkalom a békekötésre. A török háború oly kedvezőtlen európai constelláció közt kezdődött s folyt le, hogy azon még oly fényes hadi tett, min a kelet kapujának elfoglalása volt, sem változtathatott sokat.”³⁵ Összességében megpróbál objektív álláspontra helyezkedni: „az 1788-iki kudarcz nem

²⁹ HERMANN 2015, 94.

³⁰ Criste érvelése érződik a kötetben. HERMANN 2015, 95.

³¹ U.o.

³² HERMANN 2013, 121.

³³ ROMSICS 2011, 268.

³⁴ MARCZALI 1888, 515.

³⁵ MARCZALI 1888, 517.

bírta egyedül megingatni József rendszerét, úgy az 1789-iki győzelem sem állíthatta azt helyre előbbi épségében.”³⁶

Az 1938-ban Franciaországba emigrált Fejtő Ferenc (1909–2008) rendkívül olvasmányos biográfiájában gyakorlatilag „megfosztja II. Józsefet a győzelmeitől”. Elismeri Lacy³⁷ terveinek működőképességét, ugyanakkor rámutat arra, hogy az orosz vezetés is a „kivárás” taktikáját kívánta alkalmazni.³⁸ Fejtő szerint az 1788-as hadjárat a legfőbb bizonyítéka annak, hogy a haditerv megbukott, s az összeomlás elkerülhetetlen volt.³⁹ E bukástól csak az oroszok mentették meg a császárt: Szuворov⁴⁰ kinevezését tartja a szerző e fordulópontnak, aki győz Foksánynál és Rymniknél is. Ezekhez II. József keserűen „gratulál.”⁴¹ Belgrád bevételéért értelmű siker volt, de a császár nem tudott örülni neki: a franciákra és a belgákra gondolt...⁴² A háború eszkalálódása magában hordozta a Birodalom szétesését is: II. Lipótnak épp csak annyi ideje volt, hogy meggátolja az összeomlást, azaz területi nyereség nélkül békét kössön.⁴³

A kortárs kutatók közül Ifj. Barta János (1940–) nevét meg kell említenünk. Véleménye szerint az 1788. évi hadjárat kihagyott lehetőség volt. Bár a sereg már 1787 végén felvonult a délvidékre, Lacy az oroszok támogatása nélkül „nem meri támadásba vinni közel 125 ezer katonáját még a felkészületlen törökök ellen sem.” 1788 folyamán a had, immáron a császárral, de továbbra is tétlenkedett. „néhány kisebb ütközet zavarja meg ezt a nyugalmat (bár köztük van a szeptember 20-i fatális tévedés

³⁶ MARCZALI 1888, 518.

³⁷ Franz Moritz von Lacy gróf (1725–1801) birodalmi gróf, tábornagy, 1768–1774 között az Udvari Haditanács elnöke, II. József császár jóbarátja

³⁸ FEJTŐ 1997, 355.

³⁹ FEJTŐ 1997, 359–361.

⁴⁰ Alekszandr Vasziljevics Szuворov (1729–1800) orosz hadvezér, tábornok, generálistiszti

⁴¹ FEJTŐ 1997, 363.

⁴² FEJTŐ 1997, 369.

⁴³ FEJTŐ 1997, 394.

is), idillinek mégsem nevezhetjük”.⁴⁴ Az 1789-es évről már pozitívabban vélekedik: Lacyt menesztik, és jelentősebb sereggel kapcsolódnak a háborúba az oroszok is. Hadik helyére Laudon kerül, aki október első napjaiban Belgrád, valamivel később Szendrő bevételével teszi fel a koronát a hadjáratra. „A siker azonban elkésett, nem tudja lecsillapítani a magyarországi elmérgesedett hangulatot. Az ország már nem tudja magáénak érezni a győzelmeket sem.”⁴⁵

Magyar köztörténet

Szentkláray Jenő (1843–1925) római katolikus pap, teológiai és filozófiai doktor, történész művei alapműnek számítanak a Temesi Bánság kutatásához. II. József háborújáról egyértelműen negatív álláspontot képvisel. Az „egy szerencsétlenül tervezett és kudarczczal végződött véres esemény”-ként jellemzett háború „végmorlással fenyegető a haza déli határszélein”.⁴⁶ Bár nem részletezi teljesen a háború menetét, 1788-ról megjegyzi, hogy Ausztria nagymérvű áldozataival, melyekkel „az magát, leginkább az ő érdekében, anyagilag és erkölcsileg majdnem tönkretévé”,⁴⁷ egy cél és haszon nélküli háborúba sodorta a Birodalom népeit. „Ami annyi milliókba és oly sok ezer ember életébe került, most ismét török kézre esett vissza. Az ország vérző szívvel volt kénytelen a portának átengedni Belgrádot, Uj-Orsovát, Gradiskát, Dubiezát és Szabácsot.”⁴⁸

Szekfű Gyula (1883–1955) a két világháború közötti történetírás és egyben a szellemtörténeti iskola⁴⁹ egyik meghatározó alakja. A *Magyar történet* Szekfű által írt részei hangsúlyt fektetnek a 18. századi barokk

⁴⁴ BARTA 2012, 101–102.

⁴⁵ BARTA 2012, 103.

⁴⁶ SZENTKLÁRAY 1879, 464.

⁴⁷ SZENTKLÁRAY 1879, 507.

⁴⁸ SZENTKLÁRAY 1879, 519.

⁴⁹ ERŐS 2015, 181.

idill, a nemzeti gyarapodás és építés korszakára.⁵⁰ A háború eseményeit nem ismerteti, megelégszik azzal, hogy a nemesség végső elkeseredését e háború „hajtotta fel a forrpontra”.⁵¹ Szekefű szerint sok nehézség árán, de József elfoglalta Bukarestet és Belgrádot, s bár a magyar csapatok régi vitézséggel harcoltak, „mégis ez a háború volt az, mely az ország belsejét, a harcban részt nem vevő mögöttes lakosságot a forradalom szélére sodorta.”⁵²

H. Balázs Éva (1915–2006) annak az új generációnak a tagja, akik az 1960-as években kirobbant vita után⁵³ újfajta megközelítésből vizsgálták a felvilágosult abszolutizmus kérdéseit,⁵⁴ így H. Balázs a *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen* című művében részletesen foglalkozik a felvilágosult abszolutizmus kulcsszereplőivel. A „militarizmus csődje”-ként jellemzi a háborút,⁵⁵ eleinte József hadvezetői képességét teszi felelőssé, majd a háborús terhek fedezésére kiadott, adózást elrendelő parancsát. Bár a kezdeti időszakban a császári sereg több súlyos hibát is vétett,⁵⁶ szerinte a sereg komoly sikereket is elért, de azokat túl későn, és túl nagy áron tette.⁵⁷

A nemzetközi szakirodalomban

Idegen nyelvű hadtörténet

Oskar Criste (1858–1938) klasszikus hadtörténeti munkája alapműnek mondható a háború elemzése tekintetében, ugyanakkor nem tekinthető

⁵⁰ ERŐS 2000, 36–37.

⁵¹ SZEKEFŰ 1936, 49.

⁵² Uo. 50.

⁵³ Molnár–Mód-vita. GUNST 2000, 261.

⁵⁴ GUNST 2000, 258.

⁵⁵ H. BALÁZS 1987, 284–290.

⁵⁶ Uo. 284.

⁵⁷ Uo. 287.

teljesnek.⁵⁸ Criste szerint a háború első évének eredménye egyáltalán nem felelt meg a kezdeti várakozásoknak és a felhasznált források mértékének: Karánsebes felért egy vesztes csatával,⁵⁹ és mivel a császári csapatok védelemre rendezkedtek be,⁶⁰ a bánáti betörés hatalmas kudarc volt. „Csak Koburg herceg hadtestével sikerült nagyobb sikert elérni, és Moldova nagyobb része a szövetségesek birtokába került. Ehhez a legjobb csapatok ezreit és millió dollárt [sic!] kellett feláldozni.”⁶¹ A sikerek ellenére a nemzetközi politika miatt 1789 vége a legveszélyesebb idő lett Ausztria számára.⁶²

Paul Bernard (1929–2019) alapvetően pozitívan értékeli a háborút. A korábbi „1788-as kudarc” értékeléséhez képest Bernard szerint a hadjárat csak meglehetősen „bátortalan” volt.⁶³ Ehhez képest a következő év már látványosan sikeres. „[A hadjárat] Belgrád bukásával együtt ösztönözte Ausztria orosz szövetségeseit saját maguk támadására, amelynek eredményeként Akkerman és Bender erődöket elfogták.” Az oszmán hadsereget minden fronton legyőzték, és az európai török pozíció felszámolása „legfeljebb hetek kérdése volt”⁶⁴ Bernard szerint az 1789-es hadjárat olyan sikeres volt, hogy attól kellett tartani, hogy Európa beavatkozik,⁶⁵ így előtérbe került a béke gondolata: ezt Kaunitz⁶⁶ javasolta, mert ha Ausztria jelentős hasznot is húzott volna a háborúból, a poroszok beavatkozása esetén a császár vérvényesen veszélybe sodorta volna a nagyhatalmi pozícióját.

⁵⁸ Nem tárgyalja 1790 eseményeit, nem részletezi a császár terveit, sem stratégiáját. MAYER 2004, 257.

⁵⁹ CRISTE 1904, 159–166.

⁶⁰ Uo. 169–171.

⁶¹ Uo. 248.

⁶² Uo.

⁶³ BERNARD 1983, 22.

⁶⁴ Uo. 29.

⁶⁵ Uo. 30–31.

⁶⁶ Wenzel Anton Eusebius von Kaunitz-Rietberg herceg (1711–1794) államférfi, diplomata, 1754-től a Habsburg Birodalom kancellárja

Matthew Z. Mayer egyértelműen védelmébe veszi II. Józsefet: szerinte nem jött kellő orosz segítség, és meglepően szervezett a török sereg is. Az 1788-as hadjáratban mindenhol „felmenti a császárt”. Miután Johann Nepomuk Gobert von Aspremont (1732–1805) generális feladta a Duna menti táborát és visszavonult, (úgy, hogy törököt se látott) a török előtt szabaddá vált az út a Bánságba.⁶⁷ Az év további eseményeinél is hangsúlyozza, hogy nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy katasztrófa lett volna.⁶⁸ Mint rámutat, olyan stratégiai helyeket sikerült elfoglalni, mint Szabács, és az 1788-as minimális területnyereségnek köszönhetően tudták megindítani az 1789-es hadmozdulatokat, ami az osztrák hadvezetés történetének egyik legsikeresebb hadjárata lett.⁶⁹

Virginia H. Aksan (1946–) a háborút az eddigi szerzőinktől eltérő álláspontból, az Oszmán Birodalom szemszögéből elemezte. Szerinte a Habsburg hadvezetés nagyban függött az orosz mozgósítástól, ami nem következett be 1788-ban.⁷⁰ Véleménye szerint a bánsági betörés mindkét fél számára károsnak bizonyult, de az császáriak sokkal nagyobb károkat szenvedtek.⁷¹ 1789 egyértelműen a császári győzelmek éve, III. Szelim a dinasztia történetének talán legkritikusabb pillanatában lépett trónra.⁷² Bár Ausztria pénzügyi és humán veszteségei ekkor már hatalmasok, 1790-re az oszmán mobilizációs és logisztikai rendszer katasztrófális állapotba került, szinte össze is omlott.⁷³ Bár 1791-ben a bécsi udvar kilépett a háborúból, ez talán még rosszabb év volt oszmán szempontból.

Michael Hochedlinger (1967–) szerint a háború kezdeti szakasza meglehetősen kedvezőtlenül alakult a császáriak számára. Patyomkin csak 1788 nyarán kezdte meg Ochachov ostromát, az oszmánoknak csak

⁶⁷ MAYER 1997, 59.

⁶⁸ Uo. 70.

⁶⁹ MAYER 2004, 258.

⁷⁰ AKSAN 2013, 163.

⁷¹ Uo. 164.

⁷² Uo. 165.

⁷³ Uo. 166

Bécsre kellett koncentrálniuk.⁷⁴ József értékelése szerint is csak magukra számíthattak.⁷⁵ A szerző szerint a bánsági betörés totális katasztrófa volt, majdnem egy évszázadnyi építőmunka ment kárba mindössze hónapok alatt. Bár a horvát határnál (Novi, Dubica) akadtak sikerek, ezek csekélynek bizonyultak a bánsági károkhoz képest.⁷⁶ Mint Hochedlinger írja, a bécsi udvar már ekkor nehéz helyzetbe került, és a békekötésre is gondolt, viszont azzal veszélyeztette volna az orosz szövetséget. A hadi szerencsét Coburg herceg fordította meg, aki József utasítása ellenére támadást indított, így elfoglalta Iasy-t, Galícia fővárosát. Orosz javaslatra közösen indultak Havasalföldre, ahol az egyesült sereg Foksánynál győzelmet aratott, és Coburg bevonult Bukarestre. „Magas árat kellett fizetni ezekért a sikerekért, amelyek lenyűgözőek, de nem döntő jelentőségűek voltak.”⁷⁷ A szerző megjegyzi ugyanakkor azt is, hogy József halálával és Lipót trónra lépésével Ausztria meglehetősen „örült”, hogy békére kényszerítették, hisz Lipót számára már nem a török, hanem a francia események jelentették a legfőbb veszélyt.⁷⁸

Idegen nyelvű biográfiák

Karl Roider (1943-) tanulmánya szerint a háború meglehetősen sikertelenül kezdődött a császár számára. Tovább rontotta az esélyeket, hogy az oroszok sem voltak képesek komoly eredményekre, így az 1788-as évben a csapatok semmilyen komolyabb sikert nem könyvelhettek el. 1789-ről nem alkot véleményt, de szó szerint idézi Stanford Shaw-t (III. Szelim biográfusa), miszerint oszmán részről ez „minden idők legpusztítóbb hadjárata volt”, valamint megjegyzi, hogy Kaunitz így

⁷⁴ HOCHEDLINGER 2013, 383.

⁷⁵ HOCHEDLINGER 2000, 240.

⁷⁶ HOCHEDLINGER 2013, 384.

⁷⁷ Uo. 385.

⁷⁸ Uo. 453.

megkapta a győzelmeket a békekötéshez.⁷⁹ Nem jellemzi feleslegesnek a harcokat, de a békét el kellett fogadni az állam érdekében (különben számolni kell a porosz támadás veszélyével).⁸⁰

Derek Beales (1931–) szerint a császár kétségeit fejezte ki már a háború kirobbanásakor, illetve rámutat, hogy a háború kitörése után két hónappal már megjelent a béke igénye. József-monográfiájának első részében meglehetősen tömören foglalja össze a háborút: 1788 a példa a hadvezetés gyengeségére, 1789 a fejlettebb nyugati hadviselés természetes következménye.⁸¹ A monográfia második részében természetesen részletesebben ismerteti álláspontját. Szerinte a háború egyik legnagyobb nehézsége az volt, hogy rendkívül nehéz volt összhangba kerülni az oroszokkal – igaz, József is két hónappal később lépett, mint azt korábban ígérte.⁸² Az 1788-as hadjárat katasztrófa volt, a császáriak csak az év vége felé értek el korlátozott sikereket.⁸³ Az 1789-es hadjáratot ezzel szemben a biográfia minden eddiginél sikeresebbként írta le, hozzátéve, hogy annak a nemzetközi helyzetre gyakorolt hatása kétértelmű volt. Hat héttel Belgrád eleste után Belgium lázadása romba döntötte a katonai és diplomáciai sikereket.⁸⁴ Mindezeket figyelembe véve a reichenbachi egyezmény feltételei „meglepően kedvezőek” voltak a bécsi udvarnak.⁸⁵

Idegen nyelvű köztörténet

Barbara Jelavich (1923–1995) (Aksanhoz hasonlóan) szintén eltérő nézőpontból vizsgálja a háborút. Jelavich alapvetően a balkáni népek történe-

⁷⁹ ROIDER 1976, 552

⁸⁰ Uo. 554.

⁸¹ BEALES 2008, 415–416.

⁸² BEALES 2013, 569

⁸³ Uo. 574–575.

⁸⁴ Uo. 609.

⁸⁵ Uo. 641.

tét tárgyalja, így a háború csupán epizódként jelenik meg a félsziget történelmében. Jelavich szerint ez a háború „nemcsak a szerb önkéntesekre zúdított szerencsétlenséget, hanem a Habsburg Birodalomra is.” A császári hadak ugyan 1789-ben elfoglalták Belgrádot, de a rákövetkező évben ki kellett vonulniuk a meghódított területről, mégpedig főként a Monarchia belpolitikai fejleményei és az európai események hatására: Ausztria kénytelen volt kilépni a háborúból.⁸⁶ Szerinte az 1791-ben megkötött szisztovói béke nem sokat változtatott a háború előtti helyzeten.⁸⁷

A Belgrádban született osztrák történész, Horst Haselsteiner (1942–2019) alapvetően semleges álláspontot képvisel. Úgy vélekedik, hogy bár a háború kapcsán csak korlátozott katonai sikerekről beszélhetünk, a harcok első évének mérlege politikailag és katonailag is kedvező volt. Bosznia térségében át lehetett lépni a Száván, április végén a Szabács erődjét bevették, majd elesett Dubica és Novi.⁸⁸ Ugyanakkor hangsúlyozza, a császári hadvezetés több komoly hibát is elkövetett, például a kordon felállításának elmulasztásával⁸⁹ és az oszmánok lebecsülésével.⁹⁰ 1789 katonai sikerei kétségtelenül nagyobbak voltak, mint az előző évé. Ezzel párhuzamosan a cári seregek is jelentős előrelépéseket tettek a Duna alsó részén, itt elsősorban Szuvorov győzelmét Rymniknél kell megemlíteni.⁹¹

Konklúzió

Összegzésképpen elmondható, hogy a kutatások nyelve nem determinálja a háború megítélését, hiszen magyar nyelvű munkák közül is találkozhatunk olyan művel, amely alapvetően pozitívan értékeli a hadi

⁸⁶ JELAVICH 2008, 105.

⁸⁷ Uo. 91.

⁸⁸ HASELSTEINER 1983, 156.

⁸⁹ Uo. 157.

⁹⁰ Uo. 158.

⁹¹ Uo. 193.

eseményeket, illetve a nemzetközi irodalomban is találunk negatív ábrázolást. A vizsgált művek és szerzők alapján alapvetően kétféle interpretációs módot különíthetünk el.

Az első változat a rekvirálásokra, az erőszakos sorozásra, a nemesi szervezkedés hangsúlyozására, illetve a Bánság feldúlására fekteti a hangsúlyt, azaz a császár uralkodásának utolsó hónapjai alatt (a háború legsikeresebb időszakában) ezek a művek már javarészt a belpolitikai válságra fókuszálnak. Ezt egészítik ki a területi nyereség nélküli békekötéssel – így a sok áldozat szinte feleslegesnek tűnik. Ez az interpretációs mód jellemző a magyar nyelvű biográfiákra, az általános ország- és köztörténeti és az idegen nyelvű hadtörténeti művekre.

A második változatra inkább egyfajta „birodalmi szemléletmód” jellemző, vagyis ezek a művek mondanivalójukat nem szűkítik le a magyar eseményekre. Esetükben jellemző az 1789-es hadjárat sikereinek hangsúlyozása és ezzel párhuzamban az Oszmán Birodalom rohamosan romló helyzetének bemutatása is. Mindezek mellett nagy hangsúlyt fektetnek a nemzetközi helyzet változására, a porosz fenyegetés elemzésére, aminek következményeként a béke megítélése valószínűleg semleges, vagy éppenséggel pozitív is lehet. Ez a szemlélet a magyar hadtörténeti összefoglalókra és az idegen nyelvű, konkrétan a háborúval foglalkozó tanulmányokra, valamint az idegen nyelvű biográfiákra jellemző leginkább.

Kijelenthető, hogy a háború megítélésének kérdésére nagy hatással van az alkotás pillanatában uralkodó korszellem, a szerző saját világgépe, illetve az adott mű vizsgálódásának mértéke: ha az adott szerző nagyobb intervallumot kíván lefedni művével, illetve nemcsak a magyar belpolitika, de a birodalom egészének és a nemzetközi politika alakulásának helyzetét is be kívánja mutatni, úgy a háború megítélése során is rendkívül árnyalt kép fog kibontakozni előtte. Úgy gondolom, hogy a jövőben születendő, a háborúval, II. Józseffel vagy akár az országok köztörténetével foglalkozó műveknek mindenképpen szem előtt kell tartaniuk ezeket az álláspontokat és azok érveit.

Felhasznált irodalom

- AKSAN 2013 = Virginia H. Aksan: *Ottoman Wars, 1700–1870. An Empire Besieged*. Routledge, New York, 2013.
- BARTA 2012 = Ifj. Barta János: *A kalapos király emlékezete*. Didakt, Debrecen, 2012.
- BEALES 2008 = Derek Beales: Joseph II: Volume 1, In the shadow of Maria Theresa, 1741–1780. Cambridge UP. Cambridge. 2008.
- BEALES 2013 = Derek Beales: *Joseph II: Volume 2, Against the World, 1780–1790*. Cambridge UP. Cambridge. 2013
- BERNARD 1983 = Paul Bernard: *Austria's Last Turkish War. Some further thoughts*. Austrian History Yearbook, 19. évf, 1983, 15–31.
- CRISTE 1904 = Oskar Criste: *Kriege unter Kaiser Josef II*. Bécs, 1904.
- ERŐS 2000 = Erős Vilmos: *A Szekfű-Mályusz vita*. Csokonai, Debrecen, 2000
- ERŐS 2015 = Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Ráció, Budapest, 2015.
- FARAGÓ 2012 = Faragó Tamás: Háború és népesség. (Borsod megye újoncállítása II. József török háborúja időszakában.). In: *Néprajz - muzeológia Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. Szerk. Tóth Arnold. Miskolc, 2012. 65–76.
- FEJTŐ 1997 = Fejtő Ferenc: *II. József*. Atlantisz. Budapest. 1997.
- GUNST 2000 = Gunst Péter: *A történetírás története*. Csokonai, Debrecen, 2000.
- H. BALÁZS 1987 = H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. Magvető, Budapest, 1987, 284–290.
- HASELSTEINER 1983 = Horst Haselsteiner: *Joseph II. und die Komitee Ungarns*. Böhlau, Bécs-Köln-Graz, 1983.
- HERMANN 2013 = Hermann Róbert: *Kis magyar hadtörténet*. Zrínyi, Budapest, 2013.

- HERMANN 2015 = *Magyarország hadtörténete III.: Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919*. Szerk. Hermann Róbert. Zrínyi, Budapest, 2015.
- HOCHEDLINGER 2000 = Michael Hochedlinger: *Krise und Wiederherstellung. Österreichische Großmachtpolitik zwischen Türkenkrieg und „Zweiter Diplomatischer Revolution“, 1787–1791* (Historische Forschungen 65). Duncker & Humblot, Berlin 2000.
- HOCHEDLINGER 2013 = Michael Hochedlinger: *Austria's Wars of Emergence, 1683–1797*. Routledge, London, 2013.
- JELAVICH 2008 = Barbara Jelavich: *History of the Balkans. I. kötet*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- JOÓ 1935 = Joó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. Franklin, Budapest, 1935.
- KARÁCSON 1910 = Karácson Imre: A Porta terve a magyarokkal 1788-ban. *Századok*, 1910, 44. évf. 89–97.
- LÁZÁR 2015 = Lázár Balázs: Turkish Captives in Hungary during Austria's Last Turkish War (1788–91). *Hungarian Historical Review*, 2015. 4. évf, 2. szám. 418–444.;
- LÁZÁR 2019 = Lázár Balázs: Az ottomán hadifoglyokkal való bánásmód szabályozása II. József török háborúja idején (1788–1791.) In: *Tanulmányok Pollman Ferenc tiszteletére*. Szerk. Kráml Mihály – Mészáros Kálmán. Budapest, 2019, 121–128.
- LÁZÁR 2019 b = Lázár Balázs: Fogolysorsok 1788-ban. In: *Élet az arconal mögött: Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 2019. 277–283.
- LÁZÁR 2019a = Lázár Balázs: Az ottomán hadifoglyokkal való bánásmód szabályozása II. József török háborúja idején (1788–1791.) In.: *Tanulmányok Pollman Ferenc tiszteletére*. Szerk. Kráml Mihály – Mészáros Kálmán. Budapest, 2019, 121–128.

- LIPTAI 1984 = *Magyarország hadtörténete két kötetben. I. kötet. A honfoglalástól a kiegyezésig*. Főszerk. Liptai Ervin. Szerk. Borus József. Budapest, 1984.;
- MADZSAR 1925 = Madzsar Imre: Magyar huszárok vitézkedése Zimonymnál, 1788-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1925. 26. évfolyam, 1. szám. 173–177. oldal.
- MARCZALI 1880a = Marczali Henrik: A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban. *Századok*, 1915, 49. évf, 1–33.
- MARCZALI 1880b = II. József első terjeszkedési tervei. *Századok*, 1880, 14. évf. 3. szám, 185–206.
- MARCZALI 1881 = Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában I. kötet*. MTA. Budapest. 1881.
- MARCZALI 1888 = Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában III. kötet*. MTA. Budapest. 1888.
- MAYER 1997 = Matthew Z. Mayer: *Joseph II and the campaign of 1788 against the Ottoman Turks*. Master's thesis, McGill University. Montreal, Quebec, Canada, 1997.
- MAYER 2004 = Matthew Z. Mayer: The Price for Austria's Security: Part I. Joseph II, the Russian Alliance, and the Ottoman War, 1787–1789. *The International History Review*, 2004. 26. évf, 2. szám. 257–299.
- NAGY-L. 2013 = Nagy-Luttenberger István: A császári-királyi hadsereg 1765–1815 Szervezettörténet és létszámviszonyok, Pápa, 2013.
- RÉDVAY 1940 = Rédvay István: Alvinczy vállalkozása Belgrád ellen 1787-ben. *Magyar Katonai Szemle*, 1940, 510–516.
- RÉDVAY 1942a = Rédvay István: II. József török háborúja (1788–1790) I. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1942, 43. évf, 1. sz, 1–28
- RÉDVAY 1942b = Rédvay István: II. József török háborúja (1788–1790) II. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1942, 43. évf, 2. sz 179–200.;
- RÉDVAY 1943 = Rédvay István: II. József török háborúja (1788–1790) III. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1943, 44. évf. 1. sz. 1–34.

- ROIDER 1976 = Karl A. Roider Jr: Kaunitz, Joseph II and the Turkish War. *Slavonic and East European Review*, 1976, 54. évf, 4. szám, 538–556.
- ROMSICS 2011 = Romsics Ignác: *Clio bűvöletében*. Osiris, Budapest, 2011.
- RÓNAI-HORVÁTH 1896 = Rónai Horváth Jenő: *Magyar hadi krónika II. A mohácsi véstől a legújabb korig*. A Hadtörténelmi Közlemények 1896. évi melléklete. Budapest, 1896.
- SZEKFŰ 1936 = *Magyar történet V. kötet*. Szerk. Hóman Bálint – Szekfű Gyula. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936.
- SZENTKLÁRAY 1879 = Szentkláray Jenő: *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből: 1779-től napjainkig: tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre*. Csanád-Egyházmegyei Könyvnyomda, Temesvár, 1879.
- TÓTH 2019 = Tóth Sándor Máté: *Belgrád 1789-es visszafoglalásának emlékezete a neolatin irodalmi hagyományok tükrében*. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem, 2019. Elérhetőség: <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/10168/> Utolsó letöltés dátuma: 2020.01.10.
- ZACHAR 1990 = Zachar József: *Csaták, hadvezérek, katonák a XVIII. században*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.
- ZACHAR 2004 = Zachar József: *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792*. Zrínyi, Budapest, 2004.



SZEGEDI PÉTER

Mozgalom és párt között

Alternatív mozgalmi pártok 2008 után

1. Bevezetés

A 2008-as gazdasági világválság alapjaiban változtatta meg a párt- és politikai rendszereinket.¹ Azzal, hogy a felszín alatti konfliktusok feltörték, a hagyományos pártokat minden irányból kihívások érték. A társadalom mélyebb rétegeiben, az olvadt lávához hasonlóan, már évtizedek óta bugyogtak a különböző artikulálatlan konfliktusok, amik csak arra vártak, hogy kirobban hassanak. Egyrészt ezeket a szembenállásokat táplálta a kartellpártok által okozott reprezentációs válság és a pártok túlzott elitesedése,² másrészt a globalizáció következtében a társadalmak új nyertesekre és vesztesekre tagolódtak. Míg egyesek profitáltak a globalizált világból, addig mások annak csak hátrányait érezték. Ez új törésvonalakat húzott a legtöbb európai társadalomban.³ A 2008-as gazdasági világválság és a kormányok arra adott nem konzekvens válaszai felszabadították az elégedetlenséget és különböző protest mozgalmakká és/vagy pártokká⁴ formálták a békétlen tömegeket a hagyományos pártok és fennálló hatalmi rendszer ellen. A legszembetűnőbb kihívók a bal-, illetve jobboldali populista pártok lettek, amelyeknek egy része

.....
¹ KRIESI 2019, 379.

² CONTI-HUTTER-NANOU 2018, 7.; CABRAL-SALGADO 2018, 35.

³ DOLEZAL-HUTTER 2012, 67–68.

⁴ Protest mozgalmaknak és pártoknak tekinthetjük azokat a szervezeteket, amik az egész politikai rendszerrel szemben kritikusak.

ugyan nem a gazdasági világválság idején alakult, mégis hatalmas lökést adott nekik a válság. Ezeknek a protest, illetve populista pártoknak a jellegzetessége, hogy a társadalmi mozgalmak mobilizáló hatékonyságát és stratégiáját alkalmazzák, de a hagyományos politikai aktorok versenypályáján játszanak. Kitschelt ezekre a politikai csoportokra használta a mozgalmi párt kifejezést.⁵ Ezeknek a szervezeteknek egy sajátos megjelenési formája a viccpártok és a kalózpártok, amelyek sok esetben még az új protest szereplőkkel szemben is kritikusak. A dolgozat ezen pártok bemutatására, körülírására és tipizálására törekszik, amihez Gunther és Diamond tipizálási módszere a legcélravezetőbb.⁶ Az esszé a vicc- és kalózpártoknak a szervezeti felépítését, ideológiai hovatartozását vizsgálja, illetve pluralista proto-hegemonikus skálán helyezi el őket.

2. A pártok jellegzetességei

A pártok mindig is a politikatudomány érdeklődési körének központjában álltak. Az utóbbi két évszázadban számos elmélet, értelmezés és definíció jött létre, amelyek szinte mindegyike vizsgálja valamilyen szempontból a pártokat, attól függően, hogy a kutatók milyen tudományos eszmeáramlatot követtek. Azonban a különböző definíciókból létrehozható az az általános portré, ami a szélesebb képet adja azzal, ha a különböző mozaikokat a helyükre illesztjük.

Bayer József szintetizáló definíciója alapján: „A pártok rendszerint tagsággal bíró, tartósan fennálló »politikai« szervezetek, amelyek parlamenti választásokon versengenek a kormányzati hatalomért és a legfőbb politikai hivatalok elnyeréséért. Kifejezik a társadalom főbb csoportjainak alapvető politikai érdekeit, és részt vesznek a politikai akaratképzés

⁵ KITSCHOLT 2006, 280.

⁶ GUNTHER-DIAMOND 2003, 171.

folyamatában. Programjaikban alternatívát kínálnak a polgárok számára a társadalom előtt álló problémák megoldására.⁷

Ennek alapján öt pontot emelhetünk ki, amelyekkel a pártok alapvető jellegzetességeit írhatjuk körül:

1. Választásokon versengenek a kormányzati hatalomért
2. Alternatívát kínálnak a többi párthoz képest
3. Kifejezik a társadalmi akaratot
4. Tagsággal rendelkeznek
5. Tartósan fennálló szervezetek

Talán a legkönnyebben belátható pont, hogy a pártok választásokon versengenek. Ez a legszembetűnőbb jellegzetesség, amivel a választópolgárok leggyakrabban találkoznak. Riggs is ezt tartotta az egyik legfontosabb attribútumnak a pártokkal kapcsolatban: „bármely szervezet, ami jelölteket állít törvényhozási választásokra”⁸ Tehát a pártok részt vesznek a választásokon, azonban mindennek célja van: kormányzati hatalmat, illetve pozíciókat akarnak szerezni. Neumann így látta a pártok céljait: „érdekeltek a kormányzati hatalom kontrolálásában”⁹ A pártok alternatívát kínálnak a többi párthoz viszonyítva, tehát a szavazóknak valami alapján képesnek kell lenniük megkülönböztetni őket egymástól. Shell szerint a *Weltanschauung*,¹⁰ ami leginkább meghatároz egy pártot, vagyis ideológiai alapon lehet őket elkülöníteni.¹¹ Gross ezt tovább gondolva odáig jut, hogy maga a pártideológia határozza meg egy párt közpolitikájának és programjának alapjait. „A pártideológia tartalmazza legalább az általános értékrendszert és a rövidtávú célokat. Az így meghatározott ideológiákat gyakran hívják »platformnak«

⁷ BAYER 2001, 179.

⁸ RIGGS 1968, 51.

⁹ NEUMANN 1963, 352.

¹⁰ Világszemlélet.

¹¹ SHELL 1962, 4.

vagy kontinentális terminussal »minimum programnak«.¹² Tehát a fő különbséget a pártok között az ún. minimum programban kell keresni, ami pedig az ideológiából következik. Azáltal, hogy a pártok ideológiailag határozzák meg magukat, egyes társadalmi csoportokhoz kötődnek. Így, ha a választásokon szavazatokat akarnak szerezni, a hozzájuk közel álló rétegek érdekeit kell megjeleníteni. Azonban a néppártosodás folyamatában a pártok lazítottak osztálykötődéseiken és az egész társadalomtól kívántak szavazatokat szerezni, ezért általában kompromisszumra törekedtek. Továbbá a pártok eközben le is egyszerűsítik a preferenciákat és kis csomagokban találják a szavazóknak.¹³ Tehát a pártoknak fontos jellemzője, hogy társadalmi érdekeket artikulálnak és aggregálnak.¹⁴ Ahhoz, hogy a pártok a legszélesebb társadalmi csoportok érdekeit ismerjék, szükséges a kapcsolattartás. Ennek egyik formája, hogy állandó párttagságot rekrutálnak és így különböző helyi és területi érdekeket csatornáznak be országos szintekre. Emellett a párttagságból kerül ki az aktivisták egy része, akik a kampányban segídeknek. Összességében a tagság ékeli be a társadalomba a pártokat.¹⁵ Az egymástól földrajzilag elkülönülő tagságot pedig a szervezet formális és informális kapcsolatai tarják egyben. Ha a pártokat szervezeti felépítés szempontjából vizsgáljuk, akkor elkülöníthetünk történeti, vertikális és horizontális felfogásokat. A történeti elmélet szerint a pártok kialakulásakor exkluzív szervezetről beszélhetünk, amiben a nemesi klubok és páholyok tagjai vehettek részt. Ezek voltak az elit- vagy honoráriopártok. A választójog szélesedével megjelentek a tömegpártok.¹⁶ A második világháború után a modern telekommunikációs eszközök hatására a párttagság és az erős ideológiai színezet háttérbe szorult. Ezek

¹² GROSS 1967, 704.

¹³ ENYEDI-KÖRÖSÉNYI 2004, 17.

¹⁴ WEBB 2005, 71.

¹⁵ HEIDAR 2006, 304.

¹⁶ ENYEDI-KÖRÖSÉNYI 2004, 111–112.

az ún. gyűjtőpártok (catch-all pártok).¹⁷ A legújabb kortárs pártértelmezések pedig már a szervezet teljes háttérbe szorulásáról beszélnek. Így tesz Panebianco, aki a *választási-professzionális párt* modellt vezette be.¹⁸ Hasonló kortárs modellt hozott létre Richard Katz és Peter Mair. A kettejük által bevezetett kartellpártok szinte teljesen összeolvadtak az állammal, a kormányzásban résztvevők csoportja teljesen uralja a pártot.¹⁹ Láthatjuk, hogy mindkét kortárs modell egyfajta elitizálódást ír le. Egy szűk gazdasági-politikai elit kezében összpontosul a hatalom.

A vertikális szervezet-felépítésben egy hagyományosnak mondható méretbéli értelmezés érvényesül. Ez alapján elkülöníthetünk helyi, területi és országos pártszervezeteket.²⁰ Ezekben az esetekben az alá-fölé rendeltségből következően az országos szint a legbefolyásosabb.

A pártszervezetek horizontális vetületének megjelenésével háttérbe szorultak azok az elméletek, amik a pártokat egységes monolit tömbként kezelik. Az azóta is meghatározó elmélet Katz és Mair 1993-as tanulmánya, amiben a pártokhoz három „arcot” rendeltek, vagyis a pártoknak különböző alkotóelemeit ismerték fel.²¹ Katz és Mair három területet különített el a párt szervezetében, amivel meghaladták addigi általános parlamenti-parlamenten kívüli, vezető-követő pártelemzéseket: az első a parlamenti vagy kormányzati munkában résztvevő „arc” (*party in public office*); a második a tagok, aktivisták és a lojális szavazók (*party on the ground*); a harmadik pedig az országos szintű vezetés, ami határozottan elkülönül a *party in the public office*-től, valamint szervezi és reprezentálja a *party on the ground* tagjait (*party in central office*).²² A kartellpártokban elmozdult az egyensúly a három „arc” között. A *party on the ground* kiüresedett, azonban nem a középszintű pártelit vagy

¹⁷ KIRCHHEIMER 1966, 177–200.

¹⁸ ENYEDI-KÖRÖSÉNYI 2004, 112–113.

¹⁹ KATZ-MAIR 1995, 16–17.

²⁰ DESCHOUWER 2006, 292–293.

²¹ MIKOLA-OROSS 2018, 71.

²² KATZ-MAIR 1993, 594.

az aktivisták gyengülése miatt, hanem az általános tagság miatt, akik a felső vezetők felé lojálisak és jóváhagyják a párt politikáját. A *party in public office* viszont megerősödött azáltal, hogy kormányzati funkcióit vagy hivatalt egyre több párt tölt be.²³ Mair leginkább a hagyományos törésvonalak felbomlásában, a jóléti állam által hozott társadalmi változásokban, az osztálytudat háttérbe szorulásában, a pártok megváltozott működésében, a pártok és a választók módosult kapcsolatában, valamint a pártok saját szerepükről alkotott nézetük átalakulásában látta a kihívásokat. A pártok inkább a közvetítő státuszt hangsúlyozták a társadalom és az állam között, a képviselet viszont háttérbe szorult.²⁴ Mair kihívásokról, azonban Ignazi az 1990-es években már válságról és új politikai pártokról beszélt. Ő szintén a módosult funkciókban, megváltozott képviseletben látta a pártok kihívásait és válságait, de a túlbürokratizálódást, valamint a megváltozott pártstruktúra következtében a mobilizáció hiányát szintén fontos tényezőknek tartja. Ezenfelül megemlíti, hogy a hagyományos pártok lényeges ügyeket hagynak figyelmen kívül, aminek hatására olyan új pártok jelennek meg, melyeknek sokkal erősebb a mobilizációs képességük, szinte már a politikai mozgalmakra hasonlítanak.²⁵

3. Mozgalmak és pártok kapcsolata

Részben az előző fejezetben említett reprezentációs válságból nőttek ki magukat az új típusú társadalmi mozgalmak, amelyek felé a képviselet krízise sodorta az embereket.²⁶ Ezek az informális szervezetek mindig is meghatározó részei voltak a politikai küzdőtérnek. Diani így foglalta össze a társadalmi mozgalmak tulajdonságait: „informális interakciók

²³ MAIR 1994, 12–14.

²⁴ MAIR 1984, 172–174.

²⁵ IGNAZI 1996, 553–556.

²⁶ MAINWARING 2006, 23.

hálózata egyének, csoportok és/vagy szervezetek sokasága között, politikai és/vagy kulturális konfliktusokban születnek, a megosztott kollektív identitás alapjain.”²⁷ Tehát mozgalmak fő jellemzői:

1. lazán szervezettek;
2. konfliktusok hozzák létre;
3. kollektív identitásra épülnek.

Ebből is látható, hogy a legnagyobb különbség a pártok és a társadalmi mozgalmak között az intézményesülésben keresendő. Tilly is itt húzta meg a határt a két politikai aktor között.²⁸ Goldstein szerint azonban ezek könnyen átjárhatók.²⁹ Kriesi szintén azon az állásponton van, hogy a pártok és a társadalmi mozgalmak nem különböznek olyan mértékben, sőt sok esetben kiegészítik egymást.³⁰ A fő konfliktus nem minden esetben a pártok és a társadalmi mozgalmak között van, hanem inkább a társadalmakban mélyebben húzódó szembenállások megjelenései. A társadalmi mozgalmak olyan területeken is aktívak tudnak maradni, amelyek alapvetően láthatatlanok a politikai küzdőtér számára, de nagyobb politikai konfliktusok idején láthatóvá válnak és erőteljesen befolyásolják a pártokat és a pártrendszereket.³¹ Ha a pártok mozgalmakká, a mozgalmak pedig pártokká transzformálódhatnak, akkor inkább egy skála két végpontjaként kell értelmeznünk őket és nem két teljesen elkülönülő szereplőként. Ebben az esetben léteznie kell olyan állapotnak is, amikor értelmezhetünk pártként és mozgalomként is egy politikai csoportot. Ezek a szervezetek viszonylag új szereplői a politikai életnek. Kitschelt az efféle szerveződésekre használta a *mozgalmi pártok*,³²

²⁷ DIANI 1992, 3.

²⁸ TILLY 1978, 117.

²⁹ GOLDSTEIN 2003, 2.

³⁰ KRIESI 2015, 674–675.

³¹ HUTTER–KRIESI–LORENZINI 2018, 324.

³² KITSCHULT 2006, 280.

Almedia pedig, a *társadalmi mozgalom pártok*³³ kifejezést. Ezekről az organizációkról elmondható, hogy a mozgalmak szervezeti felépítését és stratégiáját követik, azonban a pártok politikai küzdőterén versengenek. Formális szervezeti felépítésük laza. Ennek egyik oka, hogy a hagyományos formális párteszközökből hiányt szenvednek, így a tisztviselőkből is. Ennek következtében vagy egy karizmatikus vezető áll a mozgalmi párt élén, aki teljhatalmúlag irányítja azt, vagy bázisdemokratikusan működik a szervezet. Épp a végletekben való működése a legnagyobb gyengesége is a mozgalmi pártoknak. Abban az esetben, ha egy erős pártvezér irányít, nem jelennek meg széleskörű érdekek csak a pártelit preferenciái. A bázisdemokratikusan működők ezzel szemben túl sok témát próbálnak zászlójukra tűzni és a figyelem szétaprózódik a számos kis politikai ügy (*issue*) között, míg más témák figyelmen kívül maradnak. Az ötletszerű preferenciák hátránya ellenére mobilizációs képességük kiemelkedően erős.³⁴ Gunther és Diamond új párttipológiájukban kétféle mozgalmi pártot különítettek el. A szerzőpáros a szervezeti felépítés, az elvi elköteleződés és a viselkedési normák alapján (mely szerint lehet egy párt toleráns, pluralista vagy proto-hegemónikus) a mozgalmi pártokon belül elkülönített bal-libertáriánus³⁵ és poszt-indusztriális radikális jobboldali pártokat.³⁶ A hasonlóságok csupán a szervezeti felépítésben és a kiváltó okban keresendők. Azonban a bal-libertáriánusok a hangsúlyt a posztmaterális értékekre helyezik, mint az önmegvalósítás, a szabadság stb. Ezzel szemben a radikális jobboldali pártok az atomizáltságból és elidegenedésből következően a rend, a hagyomány, az identitás és a biztonság ígéretével szerveződnek és gyűjtenek követőket. Ezek mellett pedig folyamatos támadás alatt tartják az államot, jóléti politika és szociális beavatkozás érdekében. A radikális jobboldali pártok élén általában egy erős vezető áll, míg a bal-libertáriá-

³³ ALMEDIA 2010, 170.

³⁴ KITSCHOLT 2006, 280-281.

³⁵ Vö. KITSCHOLT 1989, 9-40.

³⁶ Vö. IGNAZI 1996, 558-561.

nusok a bázisdemokrácia elvén működnek. Azonban napjainkban ez leginkább csak a zöldpártokra jellemző. Míg az utóbbiak legtöbb esetben ideológiamentesek, illetve gyenge ideológiai kötődéssel rendelkeznek, addig előbbieket az újkonzervativizmus ideológiája radikális formájának tekinthetjük, ami a xenofóbiában, a tekintélyelvűségben és a neokorporativizmusban nyilvánul meg.³⁷

Egy másik tipizálási lehetőségnek a válságidőszakok társadalmi mozgalmi és a pártok összefonódása adja az alapját. Ezek alapján Hutter, Kriesi és Lorenzini elkülönítette a párton belüli fúziót, amikor egy párton belül jön létre belső ellenzék, ami nyomást gyakorol a pártvezetőkre és a jelöltekre. Ezek a belső „mozgalmak” leginkább kétpártrendszerben alakulnak ki, mivel itt nincs reális esélye mandátum szerzésre harmadik félnek.³⁸ A szerzők továbbá különválasztották a hagyományos pártok irányába érkező külső kihívásokat. Ezekben az esetekben a társadalmi mozgalmak új pártok létrejöttét segítik elő vagy maguk szállnak be a választási ringbe. Külső támadás legtöbbször többpártrendszerben érik a hagyományos pártokat, ahol valós alternatívát tudnak nyújtani az új pártok. Harmadik kategóriájuk az *antipártok*.³⁹ Ezek olyan szervezetek, amik az establishment pártok és politikai elit ellen mobilizálnak és választásokon kívánják legyőzni őket. Kriesi szavaival: „ez egy protest mozgalom, ami részt vesz a választásokon, azért, hogy legyőzze az establishment pártokat a saját fegyverükkel.”⁴⁰ Mudde az antipártokat két kategóriába sorolta. A *radikális antipártok* a hagyományos értelemben vett szélsőjobboldali pártok, amik elutasítják az intézményesült pártokat, antidemokratikusak és totalitáriusak.⁴¹ Daalder ezt nevezi *párt elutasítás* nézőpontnak.⁴² Ezzel szemben Mudde másik csoportja, a

³⁷ GUNTHER–DIAMOND 2003, 188–189.

³⁸ Lásd Tea Party.

³⁹ HUTTER–KRIESI–LORENZINI 2018, 333–335

⁴⁰ KRIESI 2015, 676.

⁴¹ MUDDE 1996, 267.

⁴² DAALDER 1992, 269.

populista antipártok széles ideológiai skálán mozognak, a bal-libertariánusoktól a radikális jobboldalig terjedhetnek. Nem elleneznek teljesen minden pártot, de a legtöbbet kritikával illetik, rossz működésük vagy a képviselő hiánya miatt.⁴³ Daalder szavaival élve ez a *szelektív pártelutasítás*.⁴⁴ Európában a mozgalmi pártok leginkább a 2008-as gazdasági világválság hatására jelentek meg mint anti-establishment attitűdöt képviselő politikai erők.⁴⁵

4. Az ellenzék ellenzéke

Amint láthattuk, a mozgalmi pártok élesen kritizálnak szinte valamenynyit pártot, és rendszerszintű változásokra törekednek, bizonyos korlátok között. Sok esetben alternatívát nyújtanak azon szavazóknak, akik kiábrándultak a hagyományos pártokból, illetve politikai váltógazdaságból. Így részben feloldják a reprezentációs válságot, másrészt új szavazókat csatornáznak be a pártok versenyébe.

4.1. A kalózpártok

A kalózpártok olyan politikai szervezetek, melyek fő célja a digitális szabadság korlátozásának és az állami korlátozásoknak a visszaszorítása. Végső céljuk az információs társadalom elérése. Leginkább a „C64 generáció” és a „digitális bennszülöttek” érdekeit képviselik,⁴⁶ azonban a kezdeti digitális forradalomra koncentrááló program gyorsan kiszélesedett más területekre is. Ugyan 2006-ban alakult a svéd Kalózpárt (*Piratpartei*) és a Német Kalózpárt (*Piratenpartei Deutschland*) is, az igazi

⁴³ MUDDE 1996, 268.

⁴⁴ DAALDER 1992, 270.

⁴⁵ HUTTER–KRIESI–LORENZINI 2018, 322.

⁴⁶ KISS 2012, 4.

ättörést csak a 2008-as gazdasági világválság után érték el. Ez Európai Parlamenti mandátumokat és több német tartományi parlamenti képviselői helyet jelentett. A kalózpártok képviselői a párt vezetőségéből kerültek ki, így mondhatni a *party in the public office* és *party in the central office* erősen összemosódik.⁴⁷ Ha Gunther és Diamond tipizálási módszereit alkalmazzuk és megvizsgáljuk a kalózpártokat szervezeti felépítés, elvi elköteleződés és viselkedési normák alapján, azt láthatjuk, hogy ezeket a politikai csoportokat a mozgalmi pártok közé sorolhatjuk. Almqvist a szervezetüket „amatőr-aktivistának” tekinti, ami a legtöbb bázisdemokratikusan működő pártra jellemző. Erősen decentralizált, ahol a hangsúly az önkéntes szerveződésen van. A pártgyűlések mindenki számára nyitottak, a döntéshozatali folyamat egyenlőségen alapszik, kollektív vezetés alakult ki. Tehát kialakult egy alulról felfelé épülő pártszervezet.⁴⁸ Azonban Svédországban emellett kialakult egy fentről lefelé hierarchizált szervezet, amikor az aktivisták száma megugrott. A párt alapítója, Rick Falkvinge és közeli párttársai erősen dominálták a pártot.⁴⁹ A kalózpártok ideológia szempontból nehezen körülhatárolhatóak. Egyesek szerint nincs jól meghatározható világnézetük és tisztán pragmatikusak. Mások emlegetnek neoliberais, anarchista vagy demokrácia párti alapelveket. De az mindenképpen állítható, hogy ideológiailag a nehezen körülírható pártok közé tartoznak, és inkább az egyének világképének sokféleségéről beszélhetünk, mint egy határozott eszmerendszerről.⁵⁰ Azonban elmondható, hogy sok esetben inkább baloldali értékeket képviselnek. Ilyen például a Német Kalózpárt, ami olyan programpontokat is megfogalmazott, mint az alapjövedelem, az országos minimálbér, vagy a Hartz IV. (munkanélküliségről szóló) törvény visszavonása. Ha a pluralista proto-hegemonista skálán szeretnénk elhelyezni a kalózpártokat, akkor egyértelműen a pluralista,

⁴⁷ FREDRIKSSON 2015, 912.

⁴⁸ ALMQVIST 2016, 104.

⁴⁹ KHUTKYY 2019, 52.

⁵⁰ Uo. 57.

demokrácia párti oldalra helyezhetjük őket, miután fő célkitűzéseik a demokrácia és a szabadság szélesítésére irányulnak. Ezek alapján Gunther és Diamond tipizálása szerint bal-libertáriánus mozgalmi pártoknak tekinthetjük őket. Azt is láthattuk, hogy a gazdasági válság idején érték el jobb eredményeket, így Mudde tipizálása alapján a bal-libertáriánus mozgalmi pártokon belül az antipártok közé sorolhatjuk, amelyek ugyan nem ítélik el a teljes rendszert, de erős kritikával illetik szinte mindet, így az antipártok szelektív párt elutasítás csoportjába kategorizálhatjuk őket. Azonban az is jól látható, hogy a kalózpártok az 2010-es évek első éveikhez képest erősen marginalizálódtak.

4.2. *Viccpártok*

A viccpártok a társadalom és a politika visszásságai elé állítanak görbe tükröt. Az első képviselőik az 1960-as és 1970-es években jelentek meg. Általános jellemzőjük, hogy protestek, elitellenesek, amit szatírával és iróniával, vagy egyszerűen maró gúnnyal artikulálnak. Fő céltábláik a pártok, intézmények és prominens közéleti személyek.⁵¹ Jelen írás a 2000-es években szerveződő és a 2008-as válság hatására megerősödő, ún. modern viccpártokkal foglalkozik. Szavazóik legnagyobb részben a politikából kiábrándultakból és politikailag apatikusokból verbuválódnak.⁵² Ha ezeket a pártokat szervezeti szempontból elemezzük, akkor a kalózpártokkal való hasonlóság szembetűnő. A viccpártok bázisdemokratikus működésre emlékeztetnek, azonban a legtöbb esetben áll egy karakteres vezető a párt élén. Erre a kettősségre használta Kovács Gergely, a Magyar Kétfarkú Kutypárt (MKKP) vezetője a „bázisdiktatórikus” jelzőt. Az MKKP vidéki szervezetei, ha működnek, legtöbbször

⁵¹ OROSS-FARKAS-PAPP 2018, 179.

⁵² VECZÁN 2015. <https://magyarnemzet.hu/archivum/belfold-archivum/a-viccpartok-hozzak-el-a-megvaltast-3974661/> (Letöltés dátuma: 2020.10.21.)

maguk dönthetik el, hogy milyen akciókat hajtanak végre, de az országos vezetőség szerepe a párt működésében erősen meghatározó.⁵³ De más viccpártok esetében is viszonylag laza szervezetről beszélhetünk. A *Die PARTEI*-nél egyfajta pártszervezet paródiát láthatunk azzal, hogy szándékosan egy erősen centralizált párt képét mutatja, ám az egyes helyi szervezetek erős autonómiát élveznek a központi pártvezetéstől. A tagság megengedi, hogy más pártnak is tagjai legyenek az aktivisták. A 10 eurós tagdíj alól pedig könnyen felmentés lehet kapni, így ennek nincs valós funkciója.⁵⁴ Ezt erősíti Németország föderalista berendezkedése, így a szövetségi szervezetek hatásköre széles. Emellett van ifjúsági szervezete, amelyet Thomas Hintner pártfőtitkárról „Hintner-Jugend”⁵⁵-nek neveztek el.⁵⁶ Az izlandi *Besti Florukkin* (Legjobb Párt) egészen odáig ment, hogy Jón Gnarr főpolgármestersége idején létrehozták a Jobb Reykjavikért (<http://betrireykjavik.is/>) honlapot, amin minden polgár szavazhatott költségvetési prioritásokról, de még ajánlásokat is tehetett, hogy milyen célra fordítsanak összegeket.⁵⁷ A viccpártokról általánosságban elmondható az, ami sok más kispártról is, hogy gyengén hierarchizáltak, és inkább egyfajta hálózatként kell rájuk tekinteni. Sok esetben az alapító tekintélye és személyes baráti köre erősen dominálja a pártot, azonban a különböző alá- és mellérendelt (attól függően, hogy horizontálisan vagy vertikális értelmezzük szervezeti felépítésüket) „sejtek” önállóan működhetnek, amíg passzolnak a párt arculatába. Ideológiailag szintén nehezen meghatározhatóak. Sok esetben a zöld- és újbaldali pártok programjával mutatnak hasonlóságot, főleg

⁵³ OROSS–FARKAS–PAPP 2018, 175–178.

⁵⁴ NEU 2018, 437–438.

⁵⁵ Természetesen nem véletlenül hasonlít az elnevezés a náci párt ifjúsági szervezetére a Hitlerjugendre. Ennek célja egyfajta polgárpukkasztás, illetve megbotránkoztatás, ami a szatirikus viccpártok meghatározó kommunikációs eszköze.

⁵⁶ NIENDORF–PEYER–FRÖNLICH 2020. <https://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/kleinparteien/208418/die-partei> (Letöltés dátuma 2020. 10. 21.)

⁵⁷ BOYER 2013, 281

az elitellenesség, a kapitalizmus és a militarizmus kritikája alapján.⁵⁸ De sok esetben hasonlítják őket anarchistákhoz, Jón Gnarr esetében az „anarcho-szürrealista” kifejezést is használták.⁵⁹ De az egyértelmű, hogy inkább a baloldali pártok felé gravitálnak. Abból kiindulva, hogy sok esetben leginkább az autoritást, a tekintélyelvűséget és a hatalom centralizáltságát karikírozzák, kijelenthetjük, hogy a pluralista pártok táborát erősítik. Paár Ádám szavaival élve: „a diktatúrák nem képesek elviselni a humort.”⁶⁰ Így a viccpártokat a mozgalmi pártokon belül bal-libertáriánus antipártnak tekinthetjük, ami a szelektív párt elutasítás nézőpontú pártok táborát erősíti.

5. Konklúzió

Láthattuk, hogy a pártok válságára milyen alternatív módokon válaszolt a társadalom. Olyan politikai szervezetek jöttek létre és erősödtek meg, amelyek egyszerre használják a társadalmi mozgalmak laza szervezeti felépítését és stratégiáját. Ezt azonban nemcsak tüntetésekre, demonstrációra, egyszerűen az „*utca*” arénájában használják, hanem a választások versenyében, pártokkal szemben is. Továbbá a képviselői válságra adott (még ha nem is tudatos) válaszukban sokkal erősebb reprezentációs taktikákat alkalmaztak azáltal, hogy bázisdemokráciára hajazó szervezeti felépítést hoztak létre. Azonban arról sem feledkezhetünk el, hogy a párt vezetősége erősen dominálja az egész szervezetet. A kartellpártokhoz képest inkább csak egyensúlyba került a *party in the public office* és a *party on the ground*. Mindkét párttípus esetében kijelenthetjük, hogy a *party in the public office* és a *party in the central office* egymással vegyül és nehéz köztük éles határokat meghúzni. Ideológiailag inkább balra he-

⁵⁸ OROSS–FARKAS–PAPP 2018, 180.

⁵⁹ PROPPÉ 2015, 88.

⁶⁰ PAÁR 2018, 5. https://www.academia.edu/25656626/_Ki_nevet_a_v%C3%A9g%C3%A9n_Viccp%C3%A1rtok_a_vil%C3%A1gban (Letöltés dátuma: 2020. 10. 21.)

lyezhetjük őket a megkötéssel, hogy sem a kalózpártoknál, sem a viccpártoknál nem meghatározó az ideológiai hovatartozás, de mindkét pátról elmondható, hogy pluralista pártiak és elvetik a tekintélyelvűséget. Összességében elmondhatjuk, hogy mindkét párttípust mozgalmi pártoknak, azon belül is bal-libertariánus antipártoknak, továbbá szelektív párt elutasítás viselkedésű pártoknak tekinthetjük. A jövőben az antipártok ott lehetnek relatíve sikeresek, ahol a politikai kiábrándultság tartóssá válik. A Covid-19 pandémia okozta gazdasági és társadalmi válság megjósolhatatlanul fogja befolyásolni a politikai rendszereket, de az elégedetlenség mindenképpen a protest mozgalmaknak és pártoknak fog kedvezni.

6. Bibliográfia

- ALMEDIA 2010 = Almeida, Paul: Social Movement Partyism: Collective Action and Political Parties. In: van Dyke, Nella – McCammon, Holly J. (eds.): *Strategic Alliances: Coalition Building and Social Movements*. University of Minnesota Press. Minneapolis, 2010, 170–196.
- FREDRIKSSON 2015 = Almqvist, Martin Fredriksson: Pirate politics between protest movement and the parliament. *Ephemera: Theory & Politics in Organization*, 2015, Vol. 16. No. 2. 97–114. pp.
- BAYER 2001 = Bayer József: *A politikatudomány alapjai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.
- BOYER 2013 = Boyer, Dominic: Simply the best: Parody and political sincerity in Iceland. *American Ethnologist*, 2013, Vol. 40. No. 2. 276–287.
- CABRAL–SALGADO 2018 = Cabral, Manuel Villaverde – Salgado, Susana: The crisis of political representation: the Portuguese case (2002–2015). In: Lobo, Marina Costa – da Silva, Felipe Carreira – Zúquete, José Pedro (eds): *Changing Societies: Legacies and Chal-*

- lenges Vol. 2. Citizenship in crisis.* Imprensa de Ciências Sociais. Lisbon, 2018, 27–49.
- CONTI–HUTTER–NANOU 2018 = Conti, Nicolás – Hutter, Swen – Nanou, Kyriaki: Party competition and political representation in crisis: An introductory note. *Party Politics*, 2018, Vol. 24. No. 1. 3–9.
- DAALDER 1992 = Daalder, Hans: A Crisis of Party? *Scandinavian Political Studies*, 1992, Vol. 15. No. 4. 269–288.
- DESCHOUWER 2006 = Deschouwer, Kris: Political Parties As Multi-Level Organizations. In: Katz, Richard S. – Crotty, William (eds.): *Handbook of Party Politics*. SAGE Publications, London, 2006, 291–300.
- DIANI 1992 = Diani, Mario: The Concept of Social Movement. *The Sociological Review*, 1992, Vol. 40 No. 1. 1–25. pp.
- DOLEZAL–HUTTER 2012 = Dolezal, Martin - Hutter, Swen: Participation and party choice: comparing the demand side of the new cleavage across arenas. In: Kriesi, Hanspeter – Grande, Edgar – Dolezal, Martin – Höglinger, Dominic – Hutter, Swen – Wüest, Bruno (eds.): *Political Conflict in Western Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 2012, 67–95.
- ENYEDI–KÖRÖSÉNYI 2004 = Enyedi Zsolt – Körösényi András: *Pártok és pártrendszerek*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- FREDRIKSSON 2015 = Fredriksson, Martin: The Pirate Party and the Politics of Communication. *International Journal of Communication*, 2015, Vol. 9. 909–924.
- GOLDSTEIN 2003 = Goldstone, Jack A.: Introduction: Bridging Institutionalized and Noninstitutionalized Politics. In: Goldstein, Jack A. (ed): *States, Parties, and Social Movements*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003, 1–24.
- GROSS 1967 = Gross, Feliks: Sociological Analysis of a Political Party. *Il Politico*, 1967, Vol. 32. No. 4. 702–719.

- GUNTHER–DIAMOND 2003 = Gunther, Richard – Diamond, Larry (2003): Species of Political Parties: A New Typology. *Party Politics*. Vol. 9. No. 2. 167–199.
- HEIDAR 2006 = Heidar, Knut (2006): Party membership and participation. In: Katz, Richard S. – Crotty, William (eds.): *Handbook of Party Politics*. SAGE Publications. London. 301–315.
- HUTTER–KRIESI–LORENZINI 2018 = Hutter, Swen – Kriesi, Hanspeter – Lorenzini, Jasmine: Social Movements in Interaction with Political Parties. In: Snow, David A. – della Porta, Donatella – Klandermans, Bert – McAdam, Doug (eds): *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*. Blackwell Publishing Ltd., Oxford, 2018, 322–337.
- IGNAZI 1996 = Ignazi, Piero: The Crisis of Parties and the Rise of New Political Parties. *Party Politics*, 1996, Vol. 2 No. 2. 549–566.
- KATZ–MAIR 1993 = Katz, Richard S. – Mair, Peter: The Evolution of Party Organizations in Europe: The Three Faces of Party Organization. *The American Review of Politics*, 1993, Vol. 14. Winter. 593–617.
- KATZ–MAIR 1995 = Katz, Richard S. – Mair, Peter: Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics*, 1995, Vol. 1. No. 1. 5–28.
- KHUTKY 2019 = Khutkyy, Dmytro: Pirate Parties: The Social Movements of Electronic Democracy. *Journal of Comparative Politics*, 2019, Vol. 12. No. 2. 49–68.
- KIRCHHEIMER 1966 = Kirchheimer, Otto: The Transformation of Western European Party Systems. In: LaPalombara, Joseph – Weiner, Myron (eds): *Political Parties and Political Development (SPD-6)*. Princeton University Press, Princeton, 1966, 177–200.
- KISS 2012 = Kiss J. László (2012): Politika a digitális korban, avagy a német Kalózpárt felemelkedése. *MKI-tanulmányok*. 2012/14. 1–14.

- KITSCHOLT 1989 = Kitscholt, Herbert: *The Logics of Party Formation. Ecological Politics in Belgium and West Germany*. Cornell University Press, Ithaca–London, 1989.
- KITSCHOLT 2006 = Kitscholt, Herbert: Movement Parties. In Katz, Richard S. – Crotty, William (eds.): *Handbook of Party Politics*. SAGE Publications, London, 2006, 278–290.
- KRIESI 2015 = Kriesi, Hanspeter: Party Systems, Electoral Systems, and Social Movements. In: della Porta, Donatella – Diani, Mario (eds.): *The Oxford Handbook of Social Movements*. Oxford University Press, Oxford, 2015, 667–680.
- KRIESI 2019 = Kriesi, Hanspeter: Conclusion: A Critical Juncture for the Structuration of Party Systems? In: Hutter, Swen - Kriesi, Hanspeter (eds): *European Party Politics in Times of Crisis*. Cambridge University Press, Cambridge, 2019, 355–382.
- MAINWARING 2006 = Mainwaring, Scott: The Crisis of Representation in the Andes. *Journal of Democracy*, 2006, Vol. 17. No. 3. 13–27.
- MAIR 1984 = Mair, Peter: Party politics in contemporary Europe: A challenge to party? *West European Politics*, 1984, Vol. 7. No. 4. 170–184.
- MAIR 1994 = Mair, Peter: Party Organization: From Civil Society to the State. In: Katz, Richard S. – Mair, Peter (eds.): *How Parties Organize. Change and Adaptation in Party Organization in Western Democracies*. SAGE Publication, London, 1994, 1–22.
- MIKOLA–OROSS 2018 = Mikola Bálint – Oross Dániel: Egy pártszervezet két arca. A mozgalmi pártok belső feszültségei az Öt Csillag Mozgalom példáján keresztül. *Politikatudományi Szemle*, 1994, XXVII/1. 65–87.
- MUDDE 1996 = Mudde, Cas: The Paradox of the Anti-Party Party: Insights from the Extreme Right. *Party Politics*, 1996, Vol. 2 No. 2. 265–276.

- NIENDORF–PEYER–FRÖNLICH 2020 = Niendorf, Tim – Peyer, Lisa – Fröhlich, Nils: Partei für Arbeit, Rechtsstaat, Tierschutz, Elitenförderung und basisdemokratische Initiative. *Bundeszentrale für politische Bildung*, 2020. <https://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/kleinparteien/208418/die-partei> (Letöltés dtuma: 2020.10.21.)
- NEU 2018 = Neu, Viola: DIE PARTEI - Partei für Arbeit, Rechtsstaat, Tierschutz, Elitenförderung und basisdemokratische Initiative. in: Decker, Frank – Neu, Viola (szerk.): *Handbuch der deutschen Parteien*. 3. Springer VS, Wiesbaden, 2018, 435–438.
- NEUMANN 1963 = Neumann, Sigmund: Toward a Comparative Study of Political Parties. In: Eckstein, Harry – Apter, David E. (eds.): *Comparative Politics: A Reader*. The Free Press, New York, 1963, 351–367.
- OROSS–FARKAS–PAPP 2018 = Oross Dániel – Farkas Eszter – Papp Réka Kinga: Program nélkül érzésre - Elemzés a Magyar Kétfarkú Kutya Pártról. In: Antal Attila (szerk.): *Mozgalmi társadalom*. Noran Libro, Budapest, 2018, 166–184.
- PAÁR 2016 = Paár Ádám: Ki nevet a végén? A viccpártok eszmei előzményei, ideológiájuk és programjuk. *Méltányosság Politikaelemző Központ*. https://www.academia.edu/25656626/_Ki_nevet_a_v%C3%A9g%C3%A9n_Viccp%C3%A1rtok_a_vil%C3%A1gban (Letöltés dátuma: 2020.10.21.)
- PROPPÉ 2015 = Proppé, Hulda: “Welcome to the Revolution!” Voting in the Anarcho-Surrealists. In: Durrenberger, E. Paul – Palsson, Gisli (eds.): *Gambling debt: Iceland’s rise and fall in the global economy*. 2015, 79–91.
- RIGGS 1968 = Riggs, Fred W.: Comparative Politics and the Study of Political Parties: A Structural Approach. In: Crotty, William (ed.): *Approaches to the Study of Party Organization*. Allyn and Bacon, Boston, 1968, 45–104.

- SHELL 1962 = Shell, Kurt L.: *The Transformation of Austrian Socialism*. State University of New York, New York, 1962.
- TILLY 1978 = Tilly, Charles: *From Mobilization to Revolution*. Random House, New York, 1978.
- VECZÁN 2015 = Veczán Zoltán: A viccpártok hozzák el a megváltást? *Magyar Nemzet*, 2015. november 24. <https://magyarnemzet.hu/archivum/belfold-archivum/a-viccpartok-hozzak-el-a-megvaltast-3974661/> (Letöltés dátuma: 2020.10.21.)
- WEBB 2005 = Webb, Paul: Political Parties, Representation and Politics in Contemporary Europe. In: Jones, Erik – Heywood, Paul M. – Rhodes, Martin – Sedelmeier, Ulrich (eds): *Developments in European Politics*. Palgrave Macmillan, Basingstoke/New York, 2005.



VARGA TÍMEA

Egyenes vonalak a homokban

Az iraki mandátum önkényesen meghúzott határai

I. Bevezetés

„Ha képesek lennénk Irakot a kezünkbe fogni, mint egy darab porcelánt, és megfordítanánk, ez állna rajta: »Készült: Whitehall,1920«” – írja Toby Dodge *Inventing Iraq* című monográfiájában.¹ *Inventing Iraq*, azaz „feltalálni Irakot” – már a mű címe is jól mutatja, amire valójában az idézet is utal: Irak a témával foglalkozó kutatók jelentős része szerint egy mesterségesen létrehozott állam, amelyet a brit vezetés alkotott meg, teljesen önkényesen, mindenféle előzmény nélkül.

A közel-keleti határok önkényességének kérdése pedig száz év után ismét előtérbe került. 2014-ben napvilágot látott egy, az Iszlám Állam² által készített videofelvétel, „A Sykes-Picot vége” címmel, amelyben a katonák kijelentették: lerombolták a Sykes-Picot egyezmény által felállított határt Irak és Szíria között – erről még részletesen írok a későbbiekben – és így megszüntették azt a kényszerhelyzetet, amelyet a nyugati hatalmak hoztak létre az első világháború után.

¹ DODGE 2003, XI.

² Az Iszlám Állam egy, a dzsihádisták taktikáik iránt elkötelezett csoport, ami szélsőségesen kegyetlen módszereiről ismert. 2014 óta szunnita lázadó csoportként működött, amely önmagát kalifátusnak kikiáltva a világ minden muszlimja fölött fennhatóságot követelt, és a muszlimok által lakott régiók jelentős részét saját fennhatósága alatt kívánta egyesíteni. A csoport 2014 nyarán elfoglalt egy nagy kiterjedésű területet, amely Észak-, illetve Közép-Szíriától Közép-Irakig húzódott. GELVIN 2019, 98–99.

Az iraki határok kérdése tehát rendkívül aktuális még napjainkban is, ezért érdemesnek tartom azt közelebbről megvizsgálni. Ahogyan Rostoványi Zsolt írja munkájában: „A modern Közel-Kelet válságban született és szinte állandósult válsághelyzet jellemzi [...]. A nyugati nagyhatalmak térképen, tollal és vonalzóval húzták meg [...] a régió új államainak határait.”³ Ez pedig a mai napig meghatározó tényező a térség lakosainak életében, elég csak az Öböl-háborúkra, vagy a kurd lázadásokra gondolni.

Munkám így egy olyan, a 20. század első felében kialakult problémát vizsgál, amely még napjainkban is érzékelteti hatását. Az első világ-háborút követően a győztes nagyhatalmak létrehoztak egy ún. mandátumrendszert, amelynek részeként született meg Irak, Nagy-Britannia fennhatósága alatt. Az új állam határait a britek elsősorban saját gazdasági és stratégiai érdekeiket szem előtt tartva húzták meg, figyelmen kívül hagyva a helyi vallási és etnikai viszonyokat. Az Oszmán Birodalom három egymástól leginkább különböző tartományát egy állam keretei közé záró határvonalak azonban nemcsak belpolitikai problémákat okoztak, hanem komoly határvitákhoz is vezettek: a fiatal új állam szinte minden szomszédjával konfliktusba került. A munka ezeket a vitákat kívánja röviden bemutatni, rávilágítva arra, hogy milyen hosszú távú következményekkel járt Irak számára a mandátum-korszak, illetve az, hogy egy kvázi mesterségesen létrehozott államról van szó.

Az állam létrejöttének megértéséhez azonban feltétlenül szükséges először a közel-keleti brit érdekek áttekintése, ezen belül is elsősorban Nagy-Britannia Mezopotámia területéhez kötődő stratégiai és gazdasági érdekeinek vizsgálata.

³ ROSTOVÁNYI 2011, 11.

II. Brit érdekek a Közel-Keleten és Mezopotámiában

Ami a Közel-Kelet sorsát illeti, a britek számára hosszú ideig – gyakorlatilag az egész 19. század során – a legfontosabb cél az Oszmán Birodalom egyben tartása, és ezzel a térségben a hatalmi egyensúly megőrzése volt. A Birodalom első világháborúba való belépésével együtt azonban bővült a háború utáni „problémás területek” száma, hiszen a Közel-Kelet helyzetét is rendezni kellett – ezzel a brit háborús célok is gyarapodtak.

Lord Asquith miniszterelnök már 1915-ben felállított egy bizottságot, az úgynevezett De Bunsen Bizottságot,⁴ melynek feladata nagyrészt tervezésből állt: az általuk megfogalmazott pontok összefoglalták, hogy Nagy-Britannia 1915-ben milyen alapvető érdekekkel rendelkezett az Oszmán Birodalom területén:

1. Az első és talán legfontosabb, hogy megszilárdítsák a brit pozíciókat a Perzsa-öbölben.
2. Meg kell akadályozni, hogy a brit kereskedelmet bármilyen formában korlátozzák a térségben, és fenn kell tartani a már létező, és kiemelkedő fontossággal bíró piacokat a brit kereskedelem számára.
3. Teljesíteni kell az araboknak tett ígéreteket, ezen belül is első-sorban a mekkai emírnek tett ígéretet, miszerint elősegítik egy önálló arab állam létrehozását.
4. Biztosítani kell az olyan vállalkozások folytonosságát, amelyekhez brit érdekek fűződnek, úgymint az olajkitermelés, a folyók szabályozása és a csatornázási munkálatok.
5. Gabonatartalékok kialakítására van szükség, amelyet egy csatorna-rendszerrel ellátott Mezopotámia biztosíthat számukra. Ehhez akár Indiából is telepíthetnek be munkásokat.

⁴ A bizottságot annak vezetőjéről, Sir Martin de Bunsen brit diplomatáról nevezték el.

6. A Kelet-Mediterráneumban és a Perzsa-öbölben található stratégiai pozíciók megtartása, és a brit kommunikációs csatornák biztosítása a térségben, úgy, hogy mindeközben a kiadások a lehető legkisebb mértékben növekedjenek.
7. Biztosítani, hogy az arab területek és az iszlám vallás szent helyei egy független muszlim állam uralma alatt maradjanak.
8. Az örmény kérdés kielégítő megoldása.
9. Palesztina, valamint a keresztény szent helyek kérdésének rendezése.⁵

1919-re ugyanakkor – elsősorban a brit közvélemény nyomására, amely a csapatok kivonását sürgette ezekről a távoli területekről, ahol a brit jelenlét fenntartása az országnak hatalmas anyagi áldozatába került – London azt is kénytelen volt felismerni, hogy nem képes a régió minden területe felett befolyást gyakorolni, és minden követelésének érvényt szerezni.⁶ Éppen ezért Nagy-Britanniának döntenie kellett, hogy melyek azok a területek, amelyekről hajlandó lemondani, és melyek azok, amelyeket bármi áron meg akar tartani: ez utóbbiak közé tartozott Mezopotámia, a későbbi Irak.

Kétségtelen, hogy elsősorban stratégiai és nagyhatalmi érdekei motiválták a briteket abban, hogy megszerezzék, és meg is tartsák a hatalmat Mezopotámiában. A politikai vezetés úgy vélte, hogy megszerzése egy hosszú távú brit jelenlét alapját képezheti a térségben, és így akár előre nem látható időre megvethetik lábukat a Közel-Keleten. Emellett bíztak abban, hogy a brit jelenlét megállítaná a déli irányú orosz előretörést, valamint véget vethetne a német terveknek, amelyek a Berlin–Bagdad vasútvonal kiépítésével India elérését célozták meg.⁷ Megszerzését az indiai brit vezetés is támogatta, hogy innen ellenőriz-

⁵ KLIEMAN 1968, 244.

⁶ FROMKIN 1989, 499–500.

⁷ KLIEMAN 1968, 247.

hessék a kereskedelmük számára elengedhetetlenül fontos Perzsa-öblöt. Az itt zajló kereskedelem háború előtti adatai bizonyítják, hogy a terület milyen fontos is volt a britek számára: 1906-ban az öbölben áthaladó kereskedelmi forgalom 79%-át, az itt áthaladó egyéb hajóforgalomnak pedig a 85%-át Nagy-Britannia, illetve a Brit Birodalom bonyolította le.⁸

III. Az iraki mandátum

Mezopotámiát tehát Nagy-Britannia a saját fennhatósága alá kívánta helyezni, bármi áron. Ennek módját azonban sokáig nem tisztázták pontosan. Csak a háború után mondtak le az annexióról; megelégedtek egy „független” Mezopotámia létrehozásával, ahol erőteljes brit befolyás érvényesül. Térnyerésüket pedig úgy kívánták biztosítani, hogy az új állam, Irak élére egy Nagy-Britanniával mindenben együttműködő, lojális vezetőt állítanak, akit brit tanácsadókkal vesznek körül.⁹ Ezt biztosította a mandátumrendszer létrehozása, melyre 1920-ban, népszövetségi döntés értelmében került sor.

A mandátumrendszer az európai imperializmus korszakának végét jelentette¹⁰ – egy olyan időszakét, amikor a nagyhatalmak kulturális felsőbbrendűségükre hivatkozva anektáltak területeket a világ bármely pontján. Ehelyett mandátumokat hoztak létre, amelyben azok az ázsiai és afrikai területek, amelyek korábban a Német (gyarmatként) vagy az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt álltak, most valamely nagyhata-

⁸ KENT 2005, 171–172.

⁹ FONTANA 2010, 3.

¹⁰ Bár sok kutató úgy véli, hogy a mandátumrendszer nem volt több mint 19. századi imperializmus új köntösben, a 20. század igényeinek megfelelően – annak érdekében, hogy a nemzeti önrendelkezés látszatát keltsék. GOLDSCHMIDT-DAVIDSON 2006, 218.

talom gyámsága alá kerültek, azzal a céllal, hogy felkészítsék őket az önállóságra.¹¹

1920. április 18–24. között Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország képviselői San Remóban tanácskoztak, ahol megegyeztek a mandátumok elosztásáról, azaz felosztották egymás között a Közel-Keletet. A konferencia jóváhagyta a brit mandátumot Mezopotámiában és Palesztinában, miközben a britek beleegyeztek, hogy a francia csapatok Szíria és Libanon egészét megszállják.¹²

A mezopotámiai mandátum létrejöttét deklaráló dokumentum ugyanakkor azt is kimondja, hogy a nagyhatalmak szabják meg annak határait: „a határok definiálása – kivéve azt, melyet a fent említett szerződésben (török békeszerződés) határoznak meg – a nagyhatalmak feladata”¹³ – Nagy-Britannia tehát gyakorlatilag felhatalmazást kapott a Népszövetségtől arra, hogy saját belátása szerint döntsön Irak határaitól. A nyugati nagyhatalmak érdekeit ugyan szem előtt kellett tartania, a helyi érdekek figyelembevételére ugyanakkor semmi sem kötelezte.

IV. Önkényesen meghúzott határvonalak

1914 és 1932 között Nagy-Britannia létrehozta Irak államot – ez a kijelentés szó szerint értendő. Az állam története 1918-ban kezdődik, amikor a brit csapatok megszállták Baszra, Bagdad és Moszul provinciát is: korábban nem létezett ilyen entitás ezen a területen, és az Oszmán Birodalomban sem alkottak politikai egységet ezek a vilajetek.¹⁴

Általánosságban elmondható, hogy a határok meghúzásával és az állam létrehozásával megbízott brit hivatalnokok nem ismerték ezt a területet. A határok megállapításához ennek ellenére sok tényezőt figye-

¹¹ J. NAGY 2009, 55.

¹² GOLDSCHMIDT-DAVIDSON 2006, 218.

¹³ CAB 24/111/99 Declaration Constituting the Mandate for Mesopotamia

¹⁴ TRIPP 2007, 31.

lembe vettek a britek: természeti képződményeket; ismert, illetve feltételezett olajmezőket; korábbi oszmán felosztásokat; a háború előtt és alatt született egyezményeket; valamint egyéb stratégiai és gazdasági érdekeket.¹⁵ Problémát jelentett viszont az a tendencia, hogy egyenes vonalakat húztak meg a térképen, nagyrészt figyelmen kívül hagyva a helyi vallási, etnikai és törzsi viszonyokat. Bár próbálták figyelembe venni azokat, a határok mégis ritkán követtek természetes földrajzi egységeket, a választóvonalak sokszor lényegében a sivatag homokján keresztül, teljesen önkényesen meghúzott vonalakat jelentettek: a brit és francia stratégiai és gazdasági érdekek felülírták a helyi társadalom igényeit.¹⁶

Természetesen minden konfliktust nem lehet egyetlen tanulmány kereteiben bemutatni, így elsősorban a második világháborút megelőző évek problémáira fókuszáltam, néhány kitekintéssel a 20. század második felére, amelyeket itt nem kívánok részletesen elemezni, csak utalni azok meglétére.

IV.1. Moszul vilajet és a török–iraki határ

Moszul az Oszmán Birodalom egy távoli, a birodalom keleti határain fekvő provinciája, amely ígéretesnek tűnő olajtartalékokkal rendelkezett. Ezt a területet – legalábbis egy jelentős részét¹⁷ – az 1916-ban aláírt Sykes-Picot egyezményben Franciaországnak ígérték, a háború végére azonban a britek meggondolták magukat, és úgy döntöttek, mégis

¹⁵ PURSLEY 2015. <https://www.jadaliyya.com/Details/32140/%60Lines-Drawn-on-an-Empty-Map%60-Iraq%E2%80%99s-Borders-and-the-Legend-of-the-Artificial-State-Part-1>

¹⁶ BLANFORD 2016. <https://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2016/0516/Why-100-year-old-borders-drawn-by-two-Europeans-still-define-the-Middle-East>

¹⁷ A Kis-Záb folyó választotta el egymástól a francia, valamint a brit területeket, így az olajban gazdag részek már a szerződés szerint is a briteket illették. FITZGERALD 1994, 723.

igényt tartanak a területre. Ez annak volt köszönhető, hogy amíg korábban az elsődleges szempontot az jelentette, hogy Moszul tartomány, francia fennhatóság alatt puffer zónát képezzen a brit és az orosz területek között, addig a háború után ez a helyzet jelentősen megváltozott.¹⁸

A Mezopotámiában található nyersolaj értékét már jóval a 20. század előtt felfedezték, felismerve, hogy a terület jelentős olajtartalékokkal bír, ami hatalmas gazdasági potenciált jelent az azt birtokló állam számára.¹⁹ Elsősorban az admirális irányából érkezett nyomás a kőolaj megszerzése érdekében, ahol felismerték, hogy egy esetleges következő háborúban az olaj teljesen át fogja venni a szén szerepét, így annak birtoklása rendkívül fontossá válik.²⁰ Ezt először Maurice Hankey, a brit háborús kabinet tanácsadója fejtette ki 1918 augusztusában az akkori külügyminiszternek, Lord Balfournak írt levelében, hozzátéve, hogy az „egyetlen nagy tartalékokkal rendelkező terület, amit brit ellenőrzés alá vonhatunk, az Perzsia, valamint Mezopotámia. Így ezeknek a megszerzése, és brit fennhatóság alá helyezése elsődleges háborús céllá válik.”²¹

Utólag már nehéz megállapítani, hogy a briteket valójában csak az olaj megszerzése vezérelte-e, vagy pedig birodalmi stratégiai érdekeik, valamint Irak állam integritása mindenképpen megkövetelte volna részükről Moszul megtartását, és azt az olaj nélkül sem engedték volna át Törökországnak. Annyi azonban bizonyos, hogy mindent megtettek a tartomány megszerzése érdekében, ennek következményeként pedig a háború utáni rendezés legkomolyabb vitái fűződnek Moszulhoz, miután a törökök is igényt tartottak a területre.

London kész volt akár fegyverrel érvényt szerezni akaratának, ám ez komoly veszélyeket hordozott magában. A brit hadügyminiszter már 1921 novemberében kijelentette: „A törököknek lehetőségük van egy je-

¹⁸ ROTHWELL 1970, 288.

¹⁹ MEJCHER 1972, 378.

²⁰ ROTHWELL 1970, 287.

²¹ Hankey's letter to Balfour, August 1, 1918, Secret, CAB 21/119

lentős haderőt Moszul vilajet ellen fordítani, ha akarják.”²² Ugyanakkor néhány hónappal később biztosította kormányát arról, hogy egy török katonai akció valószínűsége elhanyagolható: „Az, hogy (a törökök) képesek lennének a fenyegetéseiket valóra váltva fegyveresen megtámadni Moszult, kétségtelen, ugyanakkor valószínűtlen, tekintve, hogy éppen most zárták le a háborút a nyugati határon a görögökkel, így nem valószínű, hogy újabb háborút kezdeményeznének a délkeleti határon.”²³ Mindazonáltal Nagy-Britannia nem tűnhetett úgy fel a világsajtóban, mint az ország, amely veszélyezteti a béke megszületését a Közel-Keleten a saját gazdasági érdekei miatt, így az eredeti sévres-i békeszerződést revideáló új török békeszerződést kénytelenek voltak a határvonal rendezése nélkül aláírni.²⁴ Az 1923-ban megkötött lausanne-i béke nem szólt Moszul hovatartozásáról és a török–iraki határról. A konferencián ugyanakkor megállapodtak egy kilenc hónapos periódusban, amelynek során kétoldalú – brit–török – tárgyalásokkal próbálják megoldani a problémát, és amennyiben ekkor sem jutnak döntésre, a Népszövetség elé utalják a kérdést.

A békeszerződés megkötésének évében továbbra is brit hadsereg állomásozott Moszul területén, a brit vezetés ugyanis úgy ítélte meg, hogyha kivonulnának, akkor a török hadsereg azonnal elfoglalná a területet, és a status quo-ra hivatkozva maguknak követelnék a tartományt. Ez nem volt alaptalan félelem, hiszen 1923–1924 folyamán folyamatos török (és kurd) támadások érték a területet. Az ankarai vezetés szilárdan kitartott álláspontja mellett, miszerint Moszul Törökország szervezeti része, és nem hajlandó lemondani róla.²⁵

Miután a kilenc hónapos periódus tárgyalásai nem vezettek eredményre, Nagy-Britannia fontolóra vette, hogy a tartomány megszerzé-

²² CAB 24/129/96 Possibility of a Turkish Offensive in Northern Iraq. Memorandum by the Secretary of State for War

²³ CAB 24/134/47 The Immediate threat to Iraq. Memorandum by the Secretary of State for War

²⁴ DEMIRCI 2010, 70.

²⁵ SLUGLETT 2007, 82–83.

se érdekében az irakiak számára a Turkish Petroleum Company (TPC) részvényeiből felajánlott 20 százalékos részesedést inkább a török kormánynak adja, amennyiben az lemond Moszulról.²⁶ Ez végül hozzásegítette a két országot a megállapodás megszületéséhez. 1924-ben Brüsszelben egy delegáció kiküldéséről döntöttek, amelynek meg kellett húznia a határvonalat Törökország és Irak között: a vonal, amelyet ez a delegáció megállapított, az ún. brüsszeli-vonal a mai napig a határvonalat jelenti a két állam között. Moszul így a népszövetségi határozat értelmében 1926-ra Irak részévé vált, Törökország pedig 10 százalékos részesedést kapott az iraki olajbevételekből, amelyért cserébe az ankarai kormány elismerte Moszul Irakhoz csatolását. Ezzel Törökország fontos közlekedési csomópontot, illetve jelentős olajmezőket veszített, ugyanakkor az itt élő kurdok feletti fennhatóság terhe is megszűnt.²⁷

IV. 2. Irak és a Perzsa-öböl országai

A britek mindent megtettek azért, hogy biztosítsák fennhatóságukat a Perzsa-öböl felett is. Már az első világháború előtt szoros kapcsolatokat ápoltak Perzsiával, a későbbi Iránnal,²⁸ illetve saját fennhatóságuk alá vonták Kuvaitot. Gazdasági érdekeik és az Indiába vezető útvonal védelme érdekében mindenképpen a saját ellenőrzésük alatt akarták tartani a térséget. Ugyanakkor már viszonylag hamar felismerték a térségben található olajmezők jelentőségét is, és elsőként Perzsia területén biztosították maguk számára az olajkitermelés feletti felügyeletet: 1908-ban hozták létre az Anglo-Persian Oil Company, azaz APOC-ot, amely a kezdetektől fogva rendkívül prosperáló vállalat volt.

²⁶ Uo. 73.

²⁷ CUTHELL 2004, 89–90.

²⁸ A Perzsia elnevezést Nyugat-Európában 1935-ben váltotta fel Irán, így dolgozatomban én is ennek megfelelően használom a szavakat az ország megnevezésére.

Ez a határvonal, azaz az Oszmán Birodalom és Perzsia közötti határ azonban már jóval a brit jelenlétet megelőzően is problémás terület volt. A két ország közötti választóvonal északi részén természetes határt képeztek az ott húzódó hegyvonulatok; ugyanakkor a határ déli részén, a Shatt al-Arab vonalán komoly viták folytak. Ez a vízfolyás a Tigris és az Eufrátesz folyók egymásba torkollásánál alakult ki, és mintegy 200 kilométert követően ömlik a Perzsa-öbölbe. Ennek hovatarozása hosszú éveken át vita tárgyát képezte a Birodalom és Perzsia között, míg végül a britek közbenjárása révén sikerült a delta egy részét Perzsia fennhatósága alá vonni még az első világháborút megelőzően – a folyó nagyobb része azonban az Oszmán Birodalom része maradt. Az admirális közreműködésével 1913 novemberében aláírt konstantinápolyi egyezmény rendezte volna végleg a török–perzsa határ kérdését, az egyezményt azonban a perzsa parlament soha nem ratifikálta.²⁹ Ezt a problémát – amelyért a britek Perzsiát okolták – örökölte meg az 1920-ban létrejött mandátumterület.

Az iraki–iráni határ mintegy 1500 km hosszan húzódik a Dalanper hegységtől a Shatt al-Arabon át egészen a Perzsa-öböl és elválasztja egymástól a Tigris és Eufrátesz völgyét, valamint az iráni fennsíkot. Északon a Tigris vízgyűjtő területeitől keletre, a Zagrosz-hegységgel párhuzamosan húzódik a határ, a déli szakaszon azonban Huzisztán síksága nem képez természetes akadályt, sem egyértelmű határvonalat, így a határt itt a Shatt al-Arab vízfolyása jelenti, amelynek nagyobb része iraki fennhatóság alá került az első világháborút követően (mintegy megörökölve azt az Oszmán Birodalomtól).³⁰

A perzsák már a mandátum létrejöttétől kezdve folyamatosan a thalweg, azaz a folyó középvonalának határként való megállapítását követelték, ezt azonban Irak nem kívánta teljesíteni. A konstantinápolyi egyezmény szerint a vízfolyás nagyobbik fele őket illette, és ezt az álláspontot a britek is támogatták, jogtalanak ítélve a perzsa követeléseket. Emellett

²⁹ FOLIARD 2017, 200.

³⁰ POTTER 2004, 62.

Irak azzal érvelt, hogy a Shatt al-Arab az ország egyetlen kapcsolata a Perzsa-öböllel, ami így biztosítja Baszra kikötőjének működését – miközben Perzsiának közel 2000 km-es tengerpartja van, több jelentős kikötővárossal.³¹ Ez Perzsia számára nem volt elegendő érv, és 1934-re a problémák odáig fajultak, hogy – az akkor már független – Irak a Népszövetségnél élt panasszal a perzsák agresszív cselekedetei miatt.

A hosszadalmas határviták 1937-ben megoldódni látszódtak, július 4-én ugyanis Irak és – az ekkor már nyugaton is ezzel a névvel illetett – Irán között megállapodás született a határvonalat illetően. A Shatt feletti fennhatóság továbbra is Irak kezében maradt, mely alól kivételt képezett a Horramsahr térsége, illetve az iráni Ábádán városánál húzódó mintegy 6,5 km-es sáv, ahol a perzsa követeléseknek megfelelően a folyó közép-vonalát határozták meg határként.³² Ezt a megállapodást ekkor mindkét fél elfogadta, a 20. század második felében azonban Irán többször is megkérdőjelezte azt, és a konfliktus újra és újra kiújult a két állam között.

Ez először a megállapodást követően 20 évvel, 1959-ben történt meg, amikor Irán ismét követelte, hogy a vízi útvonalat teljes hosszában, a thalweg mentén osszák fel a két állam között. Irak ezt visszautasította, valamint saját követelésekkel lépett fel Iránnal szemben, ami végül fegyveres konfliktusba torkollt. Az útvonalon lehetetlenné vált a hajózás, és az országok nem tudták legfontosabb kikötőiket, Baszrát és Ábádánt használni. Az anyagi veszteségek olyannyira jelentősek voltak mindkét fél számára, hogy ez rábírta őket az újbóli megállapodásra: 1961-től ismét hajózhatóvá vált a Shatt al-Arab, a konfliktus alapját azonban továbbra sem sikerült megoldaniuk.³³

Miután 1971-ben a brit erők visszavonultak a térségből, Irán elfoglalta a stratégiai fontosságú Tunbs és Abu Musa szigeteit a Perzsa-öbölben, amely ismét jelentős romlást eredményezett az Irakkal való kap-

³¹ Uo. 72.

³² Uo.

³³ TRIPP 2007, 158.

csolatában. A határon fegyveres összecsapásokhoz vezetett, amelyek 1974-re olyan komollyá váltak, hogy mindkét fél az ENSZ-hez fordult, megfigyelők küldését kérve – ez nem történt meg, és 1974 nyarára háborús helyzet alakult ki a térségben. A közvetlen háborút végül elkerülték, tárgyalások kezdődtek, és 1975 márciusában, Algírban megállapodás született: Irak elfogadta, hogy a thalweg jelentse a határt a két állam között a Shatt al-Arabon, cserébe Irán felhagyott az iraki kurdok támogatásával.³⁴ A béke azonban ismét nem volt hosszú életű: az 1980-ban kitört iraki–iráni háború egyik kiindulópontjává megint a Shatt al-Arab és Irak Perzsa-öbölhöz való leszűkített hozzáférése vált. A két ország között közel tíz évig dúló, rendkívül véres fegyveres konfliktus sem tudta végleg eldönteni ennek a vitatott térségnek a hovatartozását, és az azt lezáró szerződés a háború előtti állapotokat állította helyre.

Iraknak ugyanakkor nemcsak keleti szomszédjával volt konfliktusa a Perzsa-öböl térségében, hanem az ország délnyugati határán elhelyezkedő Kuvaittal is többször összetűzésbe került. Kuvait, amely a britek számára szintén kiemelt fontosságú terület volt, már jóval az első világháborút megelőzően is brit fennhatóság alatt állt: 1899-ben vonták ellenőrzésük alá.³⁵ Az ország egészen 1961-ig brit protektorátus volt, ami így nyugalmat biztosított Irak és Kuvait számára – a második világháború előtt nem volt fegyveres konfliktus a két állam között.

Ez azonban nem jelentette, hogy a terület teljesen problémamentes volt: már az 1930-as évek óta tervezte az iraki vezetés, hogy létrehoz egy kikötőt Umm-Kaszr városában, a kuvaiti határ közvetlen közelében. Ezt a tervet pedig összekötötték azzal az elképzeléssel, hogy egész Kuvait – vagy legalábbis bizonyos, Kuvaithoz tartozó stratégiai fontosságú területek felett – megszerzik a szuverenitást, arra hivatkozva, hogy Kuvait valójában az oszmán Baszra provincia része volt, és a britek jog-

³⁴ Uo. 203.

³⁵ NIALl 2003, 311.

talanul hasították ki a tartományból.³⁶ Ennek a követelésnek Irak végül nem szerzett érvényt, a háttérben azonban továbbra is jelen volt. 1961-ben pedig, az iraki–iráni konfliktus és a Shatt al-Arab lezárásával ismét előtérbe került a gondolat, hogy Irak határát a Perzsa-öböllel igencsak szűkre szabták, és Abd al-Karim Qasim iraki miniszterelnök még ennek az évnek a nyarán bejelentette Irak igényét Kuvaitra. A helyzetet tovább éltezte, hogy Kuvait éppen ebben az évben vált függetlenné Nagy-Britanniától, amely a brit csapatok kivonásával járt együtt. Bár Qasim nem fenyegetett azzal, hogy követelésének a hadsereg bevetésével szerez érvényt, a kuvaiti és a brit kormány sem bízhatta a véletlenre a kérdést. Kuvait szuverenitása ekkor azonban nem került veszélybe, mert az iraki hadsereg nem volt elég erős hozzá, hogy elfoglalja.³⁷

Irak évtizedekkel később (többek között) olajmezők hovatarozása miatt került ismét vitába Kuvaittal, amelynek eredményeként 1990 augusztusában Szaddam Husszein iraki elnök vezette haderő lerohanta Kuvaitot, arra hivatkozva, hogy az valójában nem önálló ország, területe a történelmi Irak része.³⁸ Az első Öböl-háború fontos eredménye, hogy az iraki–kuvaiti határt hivatalosan először 1991-ben, a háborút követően ismerte csak el Irak, külső nyomás hatására. Ennek ellenére a mai napig vannak kisebb-nagyobb határviták a két ország között.³⁹

IV. 3. Határvonal a sivatagon át: Irak – Szaúd-Arábia

A korszakban Ibn Szaúd vezetése alatt álló, Nedzsd elnevezésű állam – a mai Szaúd-Arábia – képezte Irak déli/délnyugati szomszédját. A két ország közötti határvonalat szinte egyedülálló módon egyetlen nemzetközi szerződésben sem határozták meg az első világháború alatt, ami

³⁶ TRIPP 2007, 159-160.

³⁷ Uo. 160.

³⁸ SORENSON 2008, 12.

³⁹ PURSLEY 2015.

lehetőséget nyújtott Abdul-Aziz Ibn Szaúd és serege számára, hogy a háborút követően a brit elképzelésektől jelentősen északabbra helyezze a szaúdi–iraki határt.

Ibn Szaúd már 1921-ben levélben fejtette ki, hogy Nagy-Britannia és Irak népe bárkit is választ az iraki trónra, azt a Nedzsd elfogadja, valamint, hogy Irak és országa között baráti viszonyt kíván fenntartani. Irak határait levelében nem kérdőjelezi meg, Kuvait bizonyos területeire azonban igényt tart.⁴⁰ Ennek ellenére 1925-ben a brit repülésügyi miniszter memorandumában megállapította, hogy Irak védelmének kérdésében nemcsak Törökország és az északi határ jelent problémát, de az új állam délnyugati határvonalán is folyamatosak a határvillongások: Ibn Szaúd és követői gyakran intéznek támadást Irak ellen.⁴¹

A Nedzsd uralkodója és a britek között hosszú tárgyalási folyamat eredményeként 1927-re született meg az egyezmény, amely elismerte Ibn Szaúd terjeszkedéseit, és elfogadta a jelenlegi szaúdi–iraki határt. A szaúdiak megkísérelték az egyezmény aláírása után még északabbra tolni a határt, ezt azonban a brit légierő megakadályozta 1928 során – Nagy-Britannia ezzel igyekezett megőrizni azt a vékony folyosót, amely összekötötte transzjordániai és iraki mandátumait.⁴² Az így létrehozott határvonalat a továbbiakban egyik fél sem kérdőjelezte meg, így ebben a térségben nem alakultak ki komolyabb konfliktusok.

IV.4. A Sykes–Picot egyezmény maradványa: Irak és Szíria határa

Ha összehasonlítjuk a Sykes–Picot egyezményről készült térképet a mai Irak térképével, jól látható, hogy az eredetileg meghúzott vonal egye-
dül ennek a két országnak a határánál esik egybe a jelenlegi határral,

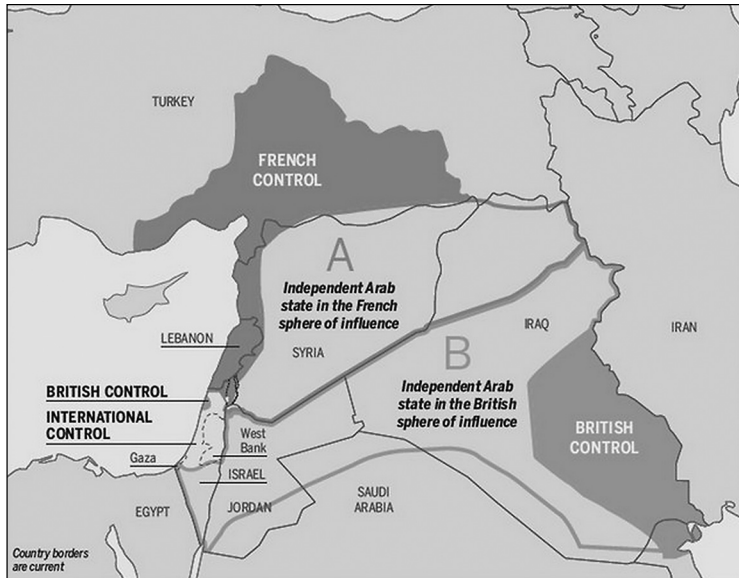
⁴⁰ CAB 24/127/61 Paragraph of telegram from the High Commissioner for Mesopotamia to the Secretary of State for the Colonies

⁴¹ CAB 24/173/46 Defence of Iraq. Memorandum by the Secretary of State for Air

⁴² PURSLEY 2015.

ezért a korábban már többször említett egyezményről itt kívánok részletesen szólni.

A Franciaországgal 1916-ban megkötött Sykes–Picot egyezmény – amely nevét az azt aláíró diplomatákról, Mark Sykes brit, valamint Georges Picot francia hivatalnokról kapta – a közel-keleti érdekszférák egymás közötti felosztásáról szólt: ehhez egy térképet is csatoltak, ahol meghúzták azokat az övezeteket, amelyek a háborút követően francia, illetve brit érdekszférává fognak válni. Így a térképen A övezetként jelölték a francia, míg B övezetként a brit területeket; illetve külön színnel azokat a részeket, ahol a franciák, illetve ahol a britek gyakorolhatnak közvetett vagy közvetlen ellenőrzést.⁴³



1. térkép: A Sykes–Picot egyezményhez csatolt térkép

⁴³ A Sykes-Picot titkos szerződés. Háromhatalmi megállapodás Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország között az Ottomán Birodalom felosztásáról, 1916. május 16. In: *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*

A két mandátum közötti határvonal definiálásakor komolyabb problémát csak Dajr ez-Zaur provincia hovatartozása jelentett: az egyezmény alapján ez a terület a francia mandátumhoz tartozott, 1918 novemberében azonban a szíriai arab hadsereg, és a tartomány lakosai között összetűzések alakultak ki, és a helyi vezetés a britekhez fordult, a tartomány Irakhoz csatolását kérve. A brit hadsereg azonnal elfoglalta a területet, és eleget tett a kérésnek, a lakosság azonban hamarosan a brit fennhatóságot is megelégtelte, és 1919-ben Damaszkuszhoz fordult, hogy a területet nyilvánítsák Szíria részének. A brit haderő végül feladta ezt a területet, így az Szíriához került.⁴⁴

Tekintve, hogy Irakhoz hasonlóan Szíria sem vált az első világháborút követően azonnal önálló állammá, hanem 1946-ig francia mandátumként működött, a két mandátum közötti határ viszonylag rugalmas volt egészen 1932-ig, azaz Irak függetlenné válásáig. A szaúdi határhoz hasonlóan ez sem okozott komolyabb konfliktust a két állam között, és a határt egészen az Iszlám Állam fellépéséig nem kérdőjelezték meg – annak ellenére, hogy ez talán a leglátványosabb maradványa az „imperializmus” és a birodalmi politika korszakának.

V. Összegzés

A mai Irak 1918 előtt egy nem létező entitás volt, amelyet az első világháborút követően Nagy-Britannia mesterségesen hozott létre, és hosszú időn át fennhatósága alatt tartott. A britek a Népszövetség megbízásából egészen 1932-ig, Irak függetlenné válásáig mandátumként kezelték a területet, és a Népszövetség arra is felhatalmazta Londont, hogy saját belátása szerint húzza meg az új állam határait. Mindezek alapján konklúzióban egyet kell, hogy értsek azokkal a kutatókkal, akik sze-

⁴⁴ PURSLEY 2015.

rint Irak egy mesterségesen létrehozott állam, és ez hosszú távon meghatározta az ország történetét.

Nagy-Britannia rendkívül fontos stratégiai és gazdasági érdekekkel bírt a Közel-Keleten már az első világháborút megelőzően is, és ezeknek az érdekeknek az érvényesítésére kiváló alkalmat biztosított az Oszmán Birodalom hadba lépése. A britek fennhatóságuk alá vonták a számukra leginkább értékes területet, Mezopotámiát, és önkényesen meghúzták annak határait. Hosszadalmas küzdelmek árán megszerezték mindent, amit szükségesnek ítélték, és eközben nem, vagy csak minimálisan (amíg a saját érdekeik is úgy kívánták) vették figyelembe a helyi lakosság kívánságait, valamint a térség vallási és etnikai viszonyait.

Minden határvonal megállapításánál jól láthattuk, hogy nem az iraki vezetés, hanem Nagy-Britannia képviselői tárgyaltak a szomszédos országok vezetőivel, így az egyes területek hovatartozásáról szóló viták brit–török, brit–perzsa, brit–szaúdi, illetve (a legszélsőségebb esetben) brit-francia viták voltak. Nagy-Britannia tevékenysége és közbenjárása nélkül minden bizonnyal nem így nézne ki Irak, mint amilyenek ma ismerjük.

A britek azonban, miközben saját érdekeik érvényesítésére koncentráltak, kudarcot vallottak egy stabil, jól működő állam létrehozásában, ami hosszú távú következményekkel járt Irak számára. Ez kifejezetten igaz az ország határaitra: a fiatal új állam szinte minden szomszédjával konfliktusba került, és ezek a problémák nem múltak el Irak függetlenné válásával sem. Az ellentétek folyamatosan kiújultak a 20. század második felében, nem egyszer fegyveres konfliktushoz vezetve Irak és valamely szomszédja között. Az első világháborút követően, a brit érdekeknek megfelelően meghúzott határok tehát a mai napig komoly problémát jelentenek Irak számára, és az egy évszázaddal ezelőtt kialakult konfliktusok egy része még 2019-ben is megoldatlan kérdés maradt.

Felhasznált irodalom

Primer források

A Sykes-Picot titkos szerződés. Háromhatalmi megállapodás Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország között az Ottomán Birodalom felosztásáról, 1916. május 16. In: *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*

The National Archives of the UK (TNA): CAB 24/111/99 Declaration Constituting the Mandate for Mesopotamia

The National Archives of the UK (TNA): CAB 24/127/61 Paragraph of telegram from the High Commissioner for Mesopotamia to the Secretary of State for the Colonies

The National Archives of the UK (TNA): CAB 24/129/96 Possibility of a Turkish Offensive in Northern Iraq. Memorandum by the Secretary of State for War

The National Archives of the UK (TNA): CAB 24/134/47 The Immediate threat to Iraq. Memorandum by the Secretary of State for War

The National Archives of the UK (TNA): CAB 24/173/46 Defence of Iraq. Memorandum by the Secretary of State for Air

The National Archives of the UK (TNA): Hankey's letter to Balfour, August 1, 1918, Secret, CAB 21/119

Szakirodalom

CUTHELL 2004 = Cuthell, David: A Kemalist Gambit: A View of the Political Negotiations in the Determination of the Turkish-Iraqi Border. In: Simon, Reeva Spector – Tejirian, Eleanor H. (szerk.): *The Creation of Iraq, 1914-1921*. Columbia University Press, New York, 2004, 80–95.

- DEMIRCI 2010 = Demirci, Sevtap: Turco-British Diplomatic Manoeuvres on the Mosul Question in the Lausanne Conference, 1922-1923. *British Journal of Middle Eastern Studies*. Vol. 37. No. 1. 2010, 57–71.
- DODGE 2003 = Dodge, Toby: *Inventing Iraq. The Failure of Nation Building and a History Denied*. Columbia University Press, New York, 2003.
- FITZGERALD 1994 = Fitzgerald, E. Peter: France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul 1915–1918. *The Journal of Modern History*, Vol. 66. No. 4. 1994, 697–725.
- FOLIARD 2017 = Foliard, Daniel: *Dislocating the Orient. British Maps and the Making of the Middle East, 1854–1921*. The University of Chicago Press, Chicago, 2017.
- FONTANA 2010 = Fontana, Guiditta: Creating Nations, Establishing States: Ethno-Religious Heterogeneity and the British Creation of Iraq in 1919-1923. *Middle Eastern Studies*, Vol. 46. No. 1. 2010, 1–16.
- FROMKIN 1989 = Fromkin, David: *A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. Henry Holt and Company, New York, 1989.
- GELVIN 2019 = Gelvin, James L.: *Az új Közel-Kelet. Amit mindenkinek tudnia kell*. Pallas Athéné Könyvkiadó Kft., Budapest, 2019.
- GOLDSCHMIDT – DAVIDSON 2006 = Goldschmidt, Arthur Jr. – Davidson, Lawrence: *A Concise History of the Middle East*. Westview Press, Oxford, 2006.
- J. NAGY 2009 = J. Nagy László: *Az ummától a nemzetállamig: az arab országok a 19-20. században*. SZTE JGYF, Szeged, 2009.
- KENT 2005 = Kent, Marian: Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-23. In: Kent, Marian (szerk.): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. Frank Cass, London, 2005. 165–199.

- KLIEMAN 1968 = Klieman, Aaron S.: Britain's War Aims in the Middle East in 1915. *Journal of Contemporary History*. Vol. 3. No. 3. 1968, 237–251.
- MEJCHER 1972 = Mejcher, Helmut: Oil and British Policy towards Mesopotamia 1914-1918. *Middle Eastern Studies*. Vol. 8. No. 3. 1972, 377–391.
- NIALL 2003 = Niall, Ferguson: *Empire: How Britain made the modern world*. Lane, London, 2003.
- POTTER 2004 = Potter, Lawrence G.: The Evolution of the Iran-Iraq Border. In: Simon, Reeva Spector – Tejirian, Eleanor H. (szerk.): *The Creation of Iraq, 1914–1921*. Columbia University Press, New York, 2004, 61–80.
- ROSTOVÁNYI 2011 = Rostoványi Zsolt: *A Közél-Kelet története, 1918-1991*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2011.
- ROTHWELL 1970 = Rothwell, V. H.: Mesopotamia in British War Aims 1914-1918. *The Historical Journal*, Vol. 13. No. 2. 1970. 273–294.
- SLUGLETT 2007 = Sluglett, Peter: *Britain in Iraq. Contriving King and Country*. I. B. Tauris, London, 2007.
- SORENSEN 2008 = Sorenson, David S.: *An introduction to the modern Middle East: history, religion, political economy, politics*. Westview Press, Boulder, 2008.
- TRIPP 2007 = Tripp, Charles: *A History of Iraq*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

Internetes források

- BLANFORD 2016 = Blanford, Nicholas: *Why 100-year-old borders drawn by two Europeans still define the Middle East* <https://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2016/0516/Why-100-year-old-borders-drawn-by-two-Europeans-still-define-the-Middle-East> (letöltés: 2019. 10. 28.)

PURSLEY 2015 = Pursley, Sara: *'Lines Drawn on an Empty Map': Iraq's Borders and the Legend of the Artificial State* <https://www.jadaliyya.com/Details/32140/%60Lines-Drawn-on-an-Empty-Map%60-Iraq%E2%80%99s-Borders-and-the-Legend-of-the-Artificial-State-Part-1> (letöltés: 2019. 10. 28.)

Térképek jegyzéke

1. térkép: <https://www.vox.com/a/maps-explain-the-middle-east> (letöltés: 2019. 09. 17.)

Kiadja a PTE Grastyán Endre Szakkollégiuma
Felelős kiadó: a Szakkollégium vezetője

Borító-, könyvterv és nyomdai előkészítés: Eröss Zsolt
Nyomdai munkák: Kontraszt Plusz Kft.